

Rebut: 1-IX-2014
Acceptat: 30-IX-2014

A LA RECERCA DE L'ARQUETIP DEL
LLIBRE DELS FEITS DEL REI EN JAUME.
UNA APROXIMACIÓ DES DE LA CRÍTICA TEXTUAL,
LA FILOLOGIA I LA DOCUMENTACIÓ HISTÒRICA
(Segona part)

Antoni FERRANDO
Universitat de València
Institut d'Estudis Catalans

A la memòria de Jordi Bruguera i de Josep Maria Pujol

HIPÒTESIS SOBRE LA FORMACIÓ DE L'ARQUETIP DEL *LLIBRE DELS FEITS*

L'estudi comparatiu de les variants de tots els manuscrits catalans del *Llibre dels feits* (d'ara endavant *LF*) anteriors a l'edició valenciana de 1557 i de les solucions traductològiques del *Liber gestorum regis Iacobi* (d'ara endavant *LG*), de Pere Marsili, i de les *Gestas del rey don Jayme de Aragón* (d'ara endavant *Gestas*), de Juan Fernández de Heredia, és imprescindible per a formular una hipòtesi mínimament sòlida sobre la gènesi de l'arquetip del text jaumí. Per a encetar l'estudi de la transmissió del text català, hem de partir necessàriament del manuscrit de Poblet (ms. H), datat el 1343, i del manuscrit d'Aiamans (ms. C), datat el 1380, còpies de les dues famílies textuales, α i β , que conformen la *tradicció* directa del *LF*. Ben mirat, el ms. H es troba aïllat dins la *tradicció* del *LF*, ja que és l'únic representant medieval de la família textual α . La versió llatina i l'aragonesa del *LF* són més antigues que H i C respectivament. Concretament, la de Marsili, de 1313, va ser feta a partir d'un text de l'arxiu del Palau Reial de Barcelona redactat «quamvis rudi, veraci tamen stilo», és a dir, en llengua catalana. La de Fernández de Heredia, probablement realitzada abans de 1367, també procedeix d'un text català. Totes dues versions conformen la *tradicció* indirecta de la crònica jaumina.

Superat ja el debat sobre la precedència o subseqüència de la versió vulgar del *LF* respecte a la versió llatina, no podem iniciar la nostra recerca sense esmentar com s'ha explicat la bifurcació textual en la transmissió del *LF*. La hipòtesi de treball més completa des del punt de vista ecdòtic aportada fins ara correspon a Stefano Maria Asperti, que la va

desenvolupar en diversos estudis monogràfics (1982, 1984, 1985). Després de comparar la quarentena de capítols que s'ocupen de la conquesta de Mallorca de quasi tots els manuscrits catalans, del *LG* i de les *Gestas*, Asperti (1982: 285; 1984: 152) proposà un *stemma codicum* que situa H i la versió aragonesa dins la família α , assignà a la família β la resta de manuscrits catalans, que derivarien, a través de diverses còpies intermèdies, d'una revisió bàsicament gràfica d'un text també antic, i considerà que Marsili hagué de seguir un model anterior i diferent dels subarquetips de H i de C. Concretament, el romanista italià (1984: 166) sostingué que el ms. C devia derivar, de manera directa o indirecta, del «*Libro del senyor rey don Jayme*» que, el 1335, el rei Alfons el Benigne (1327-1336) demanava en préstec a la seua germana, la infanta Maria. Tanmateix, Asperti no deixà d'advertir sobre la provisionalitat de les seues conclusions, atès el seu reduït camp d'observació.

Bruguera (1991: I, 21-24), després de constatar que «el *Libre dels feyts* ens ha arribat almenys per dues vies diferents: la que ha originat el ms. H i la que ha fet possibles tots els altres», es limità a acceptar les conclusions d'Asperti i a reivindicar la necessitat de fer un estudi comparatiu de les variants de tots els manuscrits, «que ha d'ésser de valor i d'interès grans per a la història de la llengua», però no sense suggerir la possible causa de la susdita bipartició. Atès que el ms. C fet copiar pel rei Pere el Cerimoniós a partir d'una versió cancelleresca, probablement la documentada el 1371, no correspon a la família textual del ms. H, aquest «monarca no se'n degué fiar gaire [del ms. H], si tenim en compte que trenta-sis anys més tard en féu fer una altra còpia [el ms. C] a Joan de Barbastre, que necessàriament se serví d'un altre original». Així doncs, el ms. C, cappare de la família β , va ser el representant més antic d'una versió que «devia gaudir d'una certa autoritat oficial, vist el major nombre de mss. a què donà origen», conseqüència d'un «possible privilegi d'oficialitat».

Més recentment, Josep Maria Pujol (2008a: 258-267) ha formulat una nova hipòtesi explicativa sobre la gènesi de l'arquetip del *LF*, a partir de diversos testimoniatges documentals, que haurien revelat la tipologia textual de la crònica jaumina i les primeres etapes de la seua transmissió. Heus ací, en síntesi, les seues conclusions principals:

a) L'original o *exemplar* del *LF* ha de ser el manuscrit que el rei Alfons el Benigne demanà, el dia 2 d'octubre de 1335, a la seua germana la infanta Maria, monja en el monestir de Sixena (Aragó), en els termes següents (Rubió i Lluch, 1907a: 356):

Don Alfonso, por la gracia de Dios rey d'Aragon, etc. A la alta infanta dona Maria, muy cara hermana nuestra, mujer del alto infant don Pedro de Castiella qui fue, e freyra del monasterio de Sixena, salut como hermana que muyto amamos de coraçon, pora quien querriamos tanta vida e salut como pora nos mismo.

Hermana muy cara: rogamosvos que aquel *Libro del senyor rey don Jayme*, nuestro besavuelo, el qual libro fue del muy alto senyor padre nuestro, a quien Dios perdone, e es con cubierta vermeyla, nos querades enviar luego, e si non tenedes enviades alla do es, e que-l nos trametades sin toda tarda por el bort de Molina de casa nuestra, que esta carta vos dara. E de aquesto nos faredes muyt grand plazer. E nos faremoslo transladar, e si lo queredes, enviarvoslo hemos luego. Dada en Barchinona dyuso nuestro seello secreto, lunes II dias de octubre, en el año de nuestro Senyor MCCCXXX cinquo.

Cl. de Salaviridi, mandato domini Regis.

Gràcies a aquesta carta sabem que el *Libro del senyor rey don Jayme* del qual el rei Alfons el Benigne volia traure una còpia era del rei Jaume II (1291-1327), nét del Conqueridor, i estava protegit per una «cubierta vermeyla». Per un altre document, també sabem que era en paper. Així consta al llibre de comptes del tresorer reial Felip Boil, en l'anotació de pagament a Guillem Serra, de gener de 1336, pel seu treball de «transladar un libre de paper qui fon del senyor rey don Jayme» (Rubió i Lluch, 1928: 57). A partir d'aquestes dades, Pujol (2008a: 259-261) dedueix que el volum posseït per la infanta Maria era una «còpia d'autor»: «que un text del màxim prestigi, sorgit de la mà (metafòricament parlant) d'un rei i produït a la seva cort, estigués contingut en un còdex de paper —que servirà en altres ocasions, sens dubte a causa de la seva venerable autoritat, per a la confecció de còpies executades per ordre de la família reial o en el seu entorn—, només s'explica si es tractava d'una “còpia d'autor”, amb el text en l'estat anterior al moment de la “publicació oficial”, cosa que s'hauria fet mitjançant un còdex de pergami amb les formalitats cal·ligràfiques i “editorials” de rigor». La hipòtesi de Pujol va encara més enllà, ja que, considera que el text d'aquell *Libro del senyor rey don Jayme* era un «esberrany de treball» i no «una còpia final, revisada i passada a net», cosa que explicaria l'encàrrec de Jaume II a fra Pere Marsili que «latino sermone diserta et per capitula iuxta conclusionum varietatem distincta, unum ystoriale et cronicum redderent codicem, in quo tota dicti regis avi sui magnorum factorum texeretur series». «L'arquetip era, doncs, l'esberrany de treball de l'autor, no una còpia final revisada i passada a net» (Pujol, 2008a: 262).

b) Al pròleg de la seua versió llatina del *LF*, fra Pere Marsili declara que el 2 d'abril de 1313 havia acabat la seua traducció de les *Gesta* jaumines, «veraci stilo sed vulgari collecta ac in archivis domus regie ad perpetuam sue felicitatis memoriam reposita». Pujol (2008a: 263-264) creu que «no n'hi havia, aleshores, cap més exemplar a l'arxiu del Palau Reial, perquè sabem que Jaume II va haver d'interrompre la còpia destinada al seu cosí Sanç I de Mallorca perquè Marsili pogués fer la seva obra». Així ho interpreta a partir de la carta que, el 5 de maig de 1313, Jaume II va enviar al rei Sanç, en què li comunica (Massó, 1906: 521):

Illustri principi Sancio, Dei gratia regi Maioricarum, comiti Rossilonis et Ceritanie, ac domino Montispesulani, karissimo consanguineo suo Jacobus per eandem rex Aragonum, etc.

Recepta littera vestra super mittendo ad vos *Librum actuum felicis recordationis regis Jacobi*, avi comunis, significamus vobis quod jam ipsum librum transcribi mandaveramus, et nunc, post receptionem vestre littere supradicte, translatum libri ipsius perfici fecimus ac etiam comprobari, per cuius perfectionem et comprobationem cursor vester usque nunc habuit remanere. Sicque mittimus vobis translatum dicti libri comprobatum per cursorem predictum.

Data Barchinone .iiii. nonas madii anno Domini .mcccxiij.

c) Per a Pujol (2008a: 265), «no hi ha dubte que el mateix exemplar mencionat per Alfons III [el Benigne] és el que va fer servir com a apògraf Celestí Destorrents, el copista de P [el manuscrit de Poblet], que sabem que també era de paper per una famosa carta de Pere III [el Cerimoniós] adreçada a l'abat Ponç de Copons i datada l'11 de setembre de 1343», ja que esmenta que la còpia de Poblet en pergami havia estat treta «ex quodam

alio papireo libro nostro», i conclou: «Celestí Destorrents va treballar sobre el mateix original que fra Pere Marsili», és a dir, l'exemplar que havia tingut la infanta Maria, monja de Sixena.

Cal agrair a Pujol l'esforç per a oferir-nos aquesta hipòtesi sobre la gènesi i la transmissió de l'original jaumí, des de les seqüències narratives produïdes oralment per l'autor fins a la formació de l'arquetip i de la primera còpia *oficial*. És un tema complex que, mentre no disposarem de més informació documental i de nous estudis, s'ha de considerar obert.

Ara bé, en la hipòtesi de Pujol, que també ha fet seua Xavier Renedo (2010), trobe a faltar un suport documental més sòlid per a justificar-la i una explicació sobre la gènesi de la família textual β . Tot seguit justificaré les meues reserves:

a) El filòleg principatí (2008a: 265) parteix de la convicció que l'*exemplar* o «còpia d'autor» del *LF* és el manuscrit que el rei Alfons demanà a la seua germana Maria, monja a Sixena. Una convicció, que no una prova documental. Relaciona aquesta petició amb el fet que el monestir de Sixena «havia gaudit dintre de la casa d'Aragó de la condició de panteó reial, com la que tindrà Poblet en temps de Pere III» i, doncs, era un lloc tan idoni com Poblet per a guardar tan preuada relíquia familiar, com era el *LF*. Tanmateix, Pujol no té en compte que la destinatària de la carta del rei Alfons el Benigne no és l'abadessa de Sixena, la infanta Blanca d'Aragó (1307-1348), filla de Jaume II, i, doncs, la que hauria estat responsable de la custòdia del *Libro del senyor rey don Jayme*, sinó la seua germana Maria d'Aragó (c. 1299-1347), viuda de l'infant don Pedro de Castella, fill del rei Sanç IV, la qual, després d'enviudar (1319), ingressà en l'orde de l'Hospital a Tortosa i, el 1322, al monestir de Sixena. Òbviament, el còdex que guardava la infanta Maria no era un llibre del monestir. El manuscrit que Alfons el Benigne demana a la seua germana, la infanta Maria, és una còpia privada, que probablement s'havia emportat a Castella, arran de les seues noces amb l'infant don Pedro, com a emotiu record del seu pare, el rei Jaume II. El rei Alfons no el reclama, sinó que li'l demana. Tant és així que el rei li manifesta que, una vegada treta la còpia, el llibre, «si lo queredes, enviarvoslo hemos luego». És impensable que Jaume II hagués lliurat a la infanta Maria l'original de l'arxiu del Palau Reial, la «còpia d'autor», un text que, segons ens informa Pere Marsili al pròleg de la seua versió llatina (1313), es guardava religiosament «in archivis domus regie ad perpetuam sue felicitatis memoriam», tal com ens confirma la documentació posterior. Si el manuscrit posseït per la infanta Maria, i no pel monestir ni per la seua abadessa Blanca d'Aragó, fos la «còpia d'autor», com creu Pujol, és inexplicable que el rei Alfons el Benigne es comprometés a tornar-li'l immediatament («luego»). També és estrany que en la seua carta no fes cap al·lusió a la condició de manuscrit custodiat «in archivis domus regie» i que no invoqués, com a sobirà i cap de la casa reial, els seus drets sobre l'original jaumí. A més, no hi ha cap document que avale que el rei retingué la còpia que posseïa la seua germana. I no hi ha cap raó per a pensar que la infanta Maria s'hagués volgut desprendre d'un record tan entranyable del seu pare sense rebre'n garanties que li seria tornat.

b) Pujol (2008a: 262) també parteix de la convicció que, quan el rei Sanç de Mallorca demana una còpia del *LF*, només n'hi havia un exemplar a l'arxiu del Palau Reial i que Jaume II va haver d'ordenar la interrupció del trasllat de la crònica jaumina perquè Marsili pogués acabar la seua traducció. De nou una convicció, que no un fet documentat. La carta del 5 de maig del 1313, traduïda, només diu açò que segueix:

Rebuda la carta sobre la tramesa a vós del *LF* del rei Jaume, de bona memòria, el nostre avi comú, us comuniquem que ja l'havíem manat copiar, i que ara, després de rebre la vostra carta susdita, hem fet acabar el trasllat del mateix llibre i així mateix l'hem fet comprovar, i és per causa d'aquestes faenes d'acabament i de comprovació que el vostre correu ha hagut de romandre ací fins ara. Així que us enviem la còpia comprovada del dit llibre per l'esmentat correu.

No menciona en absolut que la causa de la tardança haja estat que Marsili havia d'acabar la seua traducció, tasca efectivament enllestida el 2 d'abril de 1313, segons l'èxplícit de la *Chronica* llatina, sinó que afirma que el motiu ha estat el treball d'acabament de la còpia i de comprovació del text. Altrament, la referència a la comprovació de la còpia per al rei Sanç amb el text pressumptament *oficial* no exclou que es poguessen conservar al Palau Reial altres còpies.

c) També per a Pujol la coincidència que el manuscrit que guardava la infanta Maria i l'exemplar que serví de model per a Celestí Destorrents eren en paper —tret característic aleshores d'una còpia d'autor, encara que no necessàriament—, provaria que es tracta d'un mateix manuscrit, atès que només n'hi hauria una sola còpia a l'arxiu del Palau Reial. Aquesta «còpia d'autor» és la que hauria estat el model de Marsili. Ara bé, la documentació de l'època i la crítica textual no avalen la identificació entre el model de Marsili i el de Destorrents. El fet que el ms. documentat el 1335 tingués una “cubierta vermeyla” com la tenia l'antígraf de H no és raó suficient per a deduir-ne la identificació. Ben al contrari, tots dos manuscrits difereixen en el títol, tal com ja ho va fer veure Asperti (1984: 166), que precisament per això va concloure que era el ms. C, i no el ms. H, el que devia derivar, directament o indirectament, del «*Libro del senyor rey don Jayme*» de què parla el document de 1335. No és tampoc creïble que Pere el Cerimoniós (1336-1387), un rei tan escrupolós quant a la preservació i transmissió dels documents de l'arxiu del Palau Reial i, especialment, quant al llegat del seu venerat tresavi, hagués prescindit de la suposada «còpia d'autor» del *LF*, custodiada religiosament a l'arxiu del Palau Reial, per a traslladar-la a Poblet i deixar-la per molts mesos en mans d'un copista contractat pel seu abat. Abans de 1343, Pere el Cerimoniós posseïa almenys dos manuscrits del *LF*: el que contenia el model del qual deriva el manuscrit de Poblet (subarquetip α) i el que contenia el model del qual deriven les dues còpies que ens han arribat del segle XIV (mss. C i O). Però al segle XIV circularen moltes més còpies del *LF*, entre les quals la que serví d'antígraf a Fernández de Heredia per a les *Gestas* (Ferrando, 2013) i les que tenim documentades en possessió de diversos membres de la casa reial.

La descripció del manuscrit *oficial* de l'arxiu del Palau Reial de Barcelona, és a dir, la del «codex en pergamí amb les formalitats calligràfiques i “editorials” de rigor», com diu Pujol, que ens donen dos documents de la Cancelleria Reial, datats el 1367 i el 1371, respectivament, que més avall examinarem, confirmen que aquell conté una versió diferent de la de Poblet, com ja admeté Bruguera (2008a). Seguint Marià Aguiló i Alfred Morel-Fatio, ja ho va advertir Àngel Aguiló (1904: XVI): «les nombroses variants que presenta aquest codex [el ms. C], ab lo de Poblet, proven suficientment que no fou lo codex de Poblet l'original de que's serví lo Rey [Pere el Cerimoniós] al fer escriure dita còpia». D'altra banda, cal dir que les versions lliures llatina i aragonesa del *LF* són molt més pròximes a C que no a H. Probablement és una distorsió afirmar, com fa Montoliu (1936: 235-239), que el ms. de

Poblet podria representar «un esborrany antic ple d'errades que el text de B [Aiamans] esmena a la vista del text primitiu, o de M [Marsili], o d'un i altre», o que podria representar «la còpia en esborrany del text català de la *Crònica*», però el fet evident és que Pere el Cerimoniós optà per manar fer còpies a partir del model de C, i no del model de H. I no és perquè no tingués a l'abast tots dos manuscrits, ja que, com veurem després, H no es destinà a Poblet, tot i que rei hi solia passar els estius. El model de C va ser, doncs, per al Cerimoniós la versió més fiable, la versió *oficial*.

A la vista d'aquestes consideracions, he de confessar que em semblen més que discutibles les argumentacions de Pujol, més encara quan, seguint Bruguera, no ha questionat obertament que H fos el còdex textualment millor i, seguint Asperti, ha vinculat la versió aragonesa a la família textual α . A continuació exposaré els meus plantejaments alternatius sobre bases tant filològiques com documentals, amb la confiança que serviran per a enriquir el debat sobre el tema. Lamentablement, ja no podrà ser amb Josep Maria Pujol, com tampoc amb Jordi Bruguera, pel treball dels quals sent un profund respecte. Però abans de fer-ho, abordaré dos aspectes del *LF* íntimament relacionats amb la seua bifurcació textual. El primer fa referència als criteris per a la tria del manuscrit base de cara a l'edició crítica del text. Ja sabem que Bruguera (1991), invocant els precedents de Marià Aguiló, Josep Maria de Casacuberta i Ferran Soldevila, optà pel ms. H, mentre que Manuel de Montoliu (1936) es decantà pel ms. C. El segon aspecte a considerar pretén donar resposta a un interrogant complex: atès que el *LF* trasllueix l'oralitat jaumina, com bé hi han insistit Bastardas (2007), Pujol (2008a), Bruguera (2008a) i Renedo (2010), ¿quin dels dos manuscrits conservats més antics, el ms. H i el ms. C (que, com veurem després, trasllada un text probablement ja fixat el 1367), podria ser més pròxim en conjunt a l'arquetip del *LF* i, doncs, a la llengua del rei?

NOTES PER A UN ACARAMENT TEXTUAL ENTRE ELS MSS. H I C

L'acarament textual entre el ms. H i el ms. C és una exigència científica a l'hora de plantejar una edició crítica del *LF*. La ponderació de les virtuts i de les servituds textuais d'un i altre manuscrit és el criteri que hauria de servir per a optar pel *codex optimus*. Segons Bruguera (1991: I, 25), el ms. H no només és el *codex antiquior* i el més reconegut pels estudiosos del *LF*, sinó també el que concentraria un «cúmulo de característiques d'arcaisme veraç i moltes *lectiones difficiliores* que el fan digne de la fiabilitat que li han anat atorgant fins ara la majoria d'estudiosos, àdhuc sense haver-ne emprès potser un estudi complet». Argumentacions filològiques i ecdòtiques i tradició historiogràfica i editorial a part, aquesta opció s'ha vist afavorida per la qualitat codicològica del ms. H, per la seua vinculació emblemàtica al monestir reial de Poblet i per la seua accessibilitat als investigadors, sobretot d'ençà que ingressà a la Biblioteca Universitària de Barcelona (1837). I s'ha vist beneficiada per la inexpertesa de Montoliu en el tractament de diversos problemes ecdòtics, malgrat la bona fonamentació de la seua tria per C, ateses les concomitancies de C amb la versió de Marsili, que coneixia bé.

En examinar personalment la qüestió, precisament a partir de l'estudi i l'edició crítica de Bruguera, vaig adonar-me que la justificació de la seua tria no acabava d'ajustar-se a la informació i interpretació filològica que el mateix editor fornía sobre les variants de C. Altrament, vaig constatar que H presentava no poques incoherències gràfiques i lingüístiques, fruit de la intervenció d'un copista catalanooriental, Celestí Destorrents, que ben sovint es deixava endur pels seus hàbits fonètics o tractava d'aproximar el text al lector de l'època. Per això, en fer Vicent Josep Escartí i jo mateix (1995) l'edició modernitzada del *LF*, si bé ens vam basar en el text de H per respecte a una tradició ja consolidada, no hi vam deixar de remarcar l'interès del ms. C tant des del punt de vista textual com lingüístic i, doncs, també la seua idoneïtat com a manuscrit base de l'edició crítica, tot reconeixent la complementarietat de H i C i la plena justificació filològica de l'una o de l'altra tria.

Aquests arguments els vaig desenvolupar en estudis posteriors (Ferrando, 2001; Ferrando / Escartí, 2008), on feia notar que, si bé C era posterior a H i havia estat objecte d'una regularització gràfica més o menys sistemàtica i d'algunes modernitzacions morfològiques i sintàctiques, conservava més fidelment notables trets lèxics de l'arquetip. El copista de C, Juan de Barbastro, difícilment podia deixar petges dialectals catalanes, ja que era saragossà, i encara més difícilment podia prendre's la llibertat d'introduir modificacions gramaticals i lèxiques, ja que havia de fer per manament reial una rigorosa còpia *oficial*. En conseqüència, reiterava que C també era una opció idònia per a convertir-lo en el manuscrit de base per a una edició crítica del *LF*. Colón (2008: 333) encara va anar més enllà: «Pel que es pot veure estudiant les variants de les diverses fonts, caldria que aquest manuscrit [el C] fos editat com a bàsic, contràriament al que s'ha fet fins ara, que s'ha preferit el text de Poblet (any 1343), sens dubte per ésser anterior i portar nom de l'escrivà: Celestí Destorrents. Però aquest manuscrit es troba quasi sempre isolat davant l'acord dels altres texts». Encara que el criteri quantitatiu de Colón pot ser una raó de pes per a triar C com a manuscrit de base per a l'edició crítica del *LF* —no, però, pel fet de portar nom de l'escrivà, ja que també el porta H—, en un nou estudi (Ferrando, 2010a) vaig arribar a la conclusió que hi ha raons ecdòtiques, filològiques i documentals que afavoreixen la consideració del ms. C com a *codex optimus*. Són aquestes raons les que després, ampliant i revisant aportacions anteriors, argumentaré ara *in extenso*.

Certament, el criteri de l'antiguitat i la relativa preservació de grafies i formes antigues prou que poden justificar l'opció de Bruguera, que també argumentà (1991: I, 22-25) que havia adoptat H com a «manuscrit bàsic» després de constatar «el gran nombre de variants i errors» de C. Concretament, la família CDENV presentaria més de 1.200 variants respecte a H (Bruguera, 1991: I, 16-18), amb molts «exemples de més modernitat» (Bruguera, 2012: 39), i C, en particular, contindria 84 errors enfront dels 70 de H. Quant a les omissions «referides particularment a fragments d'una certa llargària», el mateix Bruguera (1991: I, 22), que n'addueix 64 a H i 35 a C —d'on cal eliminar la del cap. 156.15—, reconeix explícitament «el major nombre d'omissions de H», «massa certament», respecte de C. En un recompte més precís, Bruguera (2012: 39) ha calculat que hi hauria 75 omissions a H (especificades en nota a peu de pàgina) enfront d'«una seixantena d'omissions» en «el grup majoritari de mss.», però relativitza l'alt nombre d'errors de H perquè aquests serien «de menys gruix que els dels altres mss.» Per això Bruguera (2012: 40) ha reiterat que continua creient que «les deficiències de C i dels

altres mss. del seu grup són encara més greus que les de H per a poder concedir-los la primacia textual».

El problema és que els càlculs de Bruguera són quantitativament i metodològicament molt discutibles. Pel que fa a les variants, es podria dir també que H en té més de 1.200 respecte a C. En molts casos, és difícil de determinar quina de les dues lliçons és l'original o la correcta (així, *lleixar* de H versus *jaquir* de C); en altres, s'adverteix clarament que C ha adoptat la lliçó correcta (com en *l'olivar* de C versus *lo linar* de H) o viceversa (com en *ninea* de H versus *vivea* de C); ben sovint es pot advertir que C ha modernitzat respecte a H (com ara, *portar* de C versus *llevar* de H), però altres vegades es pot considerar que H ha adoptat una forma més moderna (així, *retés* per *rendés*). Altrament, Bruguera no té en compte que els 84 errors que ha detectat a C es reduirien a 64 si eliminàvem els 20 errors dels 15 folis copiats al segle XVI: *lo seny* (*la sayne*), *pague* (*vaja*), *nòstron* (*nostre*), *bareyt* (*batut*), *Tolosà* (*Tolsà*), *Taròs* (*Terol*), *la passada* (*la posa*), *ab si quatre* (*ab si quart*), *fayament* (*falsament*), *guya* (*guisa*), *mansueta* (*manleuta*), *luista* (*luyta*), etc, de manera que el 31'2% dels errors de C es concentren en només el 8'6% de tot el manuscrit; o, dit d'altra manera, si C s'hagués conservat íntegrament, aplicant la proporció corresponent als folis conservats, tot el manuscrit no hauria tingut, sempre des dels còmputos de Bruguera, més de 70 errors, és a dir, menys que H. No cal dir que en aqueixos 15 folis afegits es concentra també la immensa majoria de les deturpacions gràfiques de C, com *avans* (*va'ns*), *vinguéran*, *faéssan*, *perlat* (*parlat*), *nudria*, *nostro*, *otorgué* (*atorgà*), *gité's* (*gità's*), *clergas* (*clergues*), *cade une*, *mitg*, *brassos*, *captaniments*, *gardats*, *puyx* (*pus*), *manjar*, *axíssem* (*exíssem*), *tiraba*, *pranem* (*prenem*), *conexam* (*conexem*), *manester*, *vaniu* (*veniu*), *treura* (*traure*), *pertían* (*partien*), *Guiem* (*Guillem*), etc. De fet, la desconeixença del caràcter adventici d'aqueixos 15 folis, precisament a l'inici del manuscrit, és un dels factors que més ha contribuït a disuadir els estudiosos de considerar C com al *codex optimus*.

Contràriament al que afirma Bruguera (2002: 609), que no creu que les variants de C «serveixin gaire per a situar dialectològicament ni tan sols els fulls del segle XVI», un examen atenent del conjunt de les variants i de les deturpacions gràfiques dels fulls del segle XVI permet perfectament ubicar el text dels afegits a Mallorca i datar-los després de 1557, any de l'edició valenciana de la *Crònica jaumina*, ja que aquesta ha estat la font per a la reconstrucció textual d'aqueixos fulls (Ferrando, 2010a: 31). La modernització morfològica d'aquesta secció també ha estat observada per Wheeler (2012: 159) en constatar que és ací on C «reemplaça un bon nombre de casos de la desinència *-ts* per la nova en *-u*». Evidentment, en la resta de C hi ha errors de transcripció o distraccions, com ara «Bernat» (ed. Ferrando / Escartí, cap. 69), per *Berenguer*, «nós no li ho consellàssem» (cap. 75) per *nós li o conseylàssem*, «turres» (cap. 161) per *turchs*, «se cuydava» (cap. 385) per *nos acunydava*, etc, que H, el LG i la documentació històrica poden ajudar a corregir. En alguns d'aquests casos, com també en altres, les lliçons errònies ja provenien de la còpia de 1367, o d'una còpia intermèdia, ja que són igualment presents a DEV. Altrament, convé remarcar que, en un bon nombre de casos, la detecció dels errors pot ser confirmada no gràcies a H i al LG, sinó a les *Gestas*. És aquest recurs a la traducció de Fernández de Heredia que ha permès a Renedo (2014: 227) de corregir la lliçó *lo seny* de CDEV per l'aragonèsisme *la sanya*, transcrit *la sayne* a H (22.28) i *la sayna* a N.

Des del punt de vista metodològic, en l'anàlisi de Bruguera caldria precisar millor les

diferències entre H i C quant al nombre de variants, errors i omissions. En primer lloc, limitant la comparació a H i C, i no incorporant a C la resta de la seua família textual; en segon lloc, tenint en compte les distorsions que produeixen els 15 folis afegits al segle XVI; en tercer lloc, relativitzant la «modernitat» de molts dels exemples de CDENV adduïts per Bruguera (2012: 39); en quart lloc, valorant les interferències del copista i la idoneïtat lingüística i històrica de les alternatives textuales de H, amb l'ajut del LG i de les *Gestas* per a escatir els problemes de crítica textual; i, finalment, recalculant els percentatges de lliçons correctes d'un i altre manuscrit, ja que Bruguera ha partit del criteri d'op-
tar, tret d'uns pocs casos, per la opció de H com la variant correcta, enfront de la de C, que per a ell seria la deturpada, de manera que computa com a errors variants de C diferents de H però contrastadament més idònies, i fins i tot considera addicions possiblement espúries de C i de la seua família textual algunes omissions evidents de H.

Ara i ací, aprofundiré en aquest darrer aspecte, ajudat en molts casos de la mà d'altres estudiosos que han comentat algunes de les paraules o frases afectades. Comparant les opcions de C amb les del LG i de les *Gestas* i, en el seu cas, amb dades històriques, són indubtablement correctes moltes lliçons de C presentades com a errònies per Bruguera, com ara *en lo portell* (ed. Ferrando / Escartí, 15; ed. Bruguera 15.36) i *no al portal; guien* (91; 98.5) i *no ginyen; rota* (96; 100.13), i *no roca; besants* (110; 121.17) i *no barques; aquest rey* (130; 153.2) —*rex* en Marsili—, i *no aquest feyt; ora* (96; 159.13), i *no ere; talles* (133; 159.16), i *no cales; formatge* (134; 160.10), i *no formiga; desayna* (140; 167.4) i *no desama; emparàs's* (143; 171.7) —que en Heredia és *se emparó*—, i *no espantà's; cuydam* (147; 176.16) i *no cujam; havien tallada per fer algarrada* (158; 191.14) —*avien tallado pora fazer una algarrada* en Heredia, i *algarrada* en Marsili—, i *no havien calada per algarreda; terra tan sollevada* (157; 188.7) —*tierra* en Heredia—, i *no guerra tan sollevada; e sol no haguem cura* (174; 222.21), i *no e no haguem cura; bé sembla del rey* (174; 223.29), i *no ben sembla rey; l'olivar* (177; 227.35) —que en Marsili és *oliveta*—, i *no lo linar; cavar a la barbacana* (204; 261.14) —*antemurale* a Marsili—, i *no cavar a la Boatella; bastida* (215; 276.14) —també *bastida* en Heredia—, i *no batalla; arquebisbe de Narbona* (220; 281.20) i *no arquebisbe de Terragona* —*Archiepiscopus autem Narbonensis* en Marsili—; *vegada* (239; 303.13) —com *vegada* en Heredia—, i *no venguda; sia segur* (272; 338.15) —*securitatem dare* en Marsili—, i *no sia seguit; quam que sunt* (317; 388.5) —igual que en Heredia—, i *no quam querere; veer* (394; 468.9), i *no aver; ell havent a exir de tota la terra* (477; 556.9) —*perpetuo exilio condemnauit* en Marsili—, i *no e l'avench*. N'hi ha sens dubte altres lliçons de C que podrien ser més correctes que les de H. Amb totes aquestes esmenes no sols disminuiria considerablement el nombre d'errors atribuïts a C per Bruguera, sinó que confirmaria que en té molts menys que H.

Analitzem, ni que siga breument, alguns d'aquests exemples. N'hi ha uns quants, com *ora / ere* o *veer / aver* en què el sentit de la frase en què es troben avala clarament la idoneïtat de la lliçó de C. Alguns d'aquests casos poden suscitar interrogants ben raonables, però Bruguera tendeix a justificar l'opció de H. Així, el context exigeix *portell* i *no portal*, que és una lliçó «clarament incorrecta» (Pujol, 2003: 224), però el nostre filòleg no se'n fa ressò. Davant la dificultat d'interpretar *ginyen / guien*, Bruguera (1999: 152) afirma que «és correcta» la lliçó de H, perquè *ginyar* significa 'idear amb enginy; esforçar-se', contràriament a Soldevila (1971: 246), que creu que el context exigeix *guien*, tal com fa tota la

família textual β . Quant a *roca / rota*, Bruguera (2008b: 58) constata que hi ha un passatge en la *Crònica* de Pere el Cerimoniós on apareix *rota* amb el mateix sentit que en el *LF* que podria «afavorir la validesa de *rota*», present en la resta de manuscrits; tanmateix, Bruguera creu que els altres manuscrits podrien haver interpretat que *roca* era un error per *rota*, que equivaldria al francès *route* ‘camí fressat, camí, via’ i, doncs, que ho haurien canviat, i per això a ell li «continua seduint més com a autèntica la lliçó *roca* del ms. H». Pel que fa a *formatge / formiga*, Bruguera no considera la possibilitat que *formiga* siga una mala lliçó, malgrat la unanimitat dels altres testimonis, incloent-hi N; però si observem el context en què apareix el mot i la traducció que ens dóna Heredia («un dinero»), fa més sentit que vulga dir ‘un producte d’escàs valor’, com podria ser un tros de formatge, que no un insecte com una formiga, amb nul valor econòmic (Ferrando, 2013: 148). I ja hem vist que, davant la dicotomia entre *guilando* i *guiçado*, que Marsili havia traduït per «*bonum equum*» ‘bon cavall’, Fernández de Heredia el converteix en «un buen caballo et sus armas». El sintagma del traductor aragonès suggereix un ‘cavall ben preparat i guarnit per a la lluita’. Ara, gràcies a Renedo (2014: 236-237), sabem que *guiçado* correspon, en relació amb el món dels cavalls, al castellà medieval *aguizado* ‘preparat i llest per al combat’. El mateix filòleg suggereix que el sintagma «e hauré .I. guiçado» podria llegir-se «e hauré’l guiçado», és a dir, ‘el tindrè preparat’, però la lliçó «un guiçado» de N ho descarta. Siga com siga, podem constatar que és C, i no H, el manuscrit que dóna la lliçó correcta. La dicotomia entre *guilando / guiçado*, que Renedo —en principi partidari, seguint Josep Maria Pujol, de considerar l’antígraf de H com a l’esborray del *LF*—, resol a favor de la lliçó de C, és un altre exemple que reforça la millor idoneïtat textual de la família β en nombrosos exemples lèxics que apareixen alterats a H. Un altre dels casos més comentats és el de *trebello* (17; 17.14), que el rei Jaume degué usar per imitació de la versió castellana del *Liber regum*, de c. 1220 (J. Martines, 2012: 108-112), la qual cosa confirma que *trebeyl*, de H, és una catalanització del mot originari *trebello*.

El *parti pris* de Bruguera el dugué a adoptar interpretacions massa forçades per a justificar les lliçons de H. Així, en comentar *espantà’s* (171.7), Bruguera (2002: 611) afirma que C i V «corregeixen la versió de ms. H» en *emparà’s*. Ara bé, encara que «semblaria més adient» aquesta «correcció», adverteix que és clara la lliçó de H i creu que, «si la lectura *espantà’s* fos bona, el sentit del text, per bé que paradoxal, també podria ser vàlid». En tot cas, davant l’evidència que el ms. O també duu *emparà’s*, intenta salvar l’opció de H defensant «la doble possibilitat *espantà’s / emparà’s*», atès que «*et admisit*», la traducció de Marsili, seria «ambigua». En assenyalar l’omissió a H de la frase en què apareix *medir* (285.2), Bruguera (2008b:56), tot i reconèixer que «el fragment degué caure amb tota probabilitat del ms. H per homeotèleuton», no s’està d’apuntar que la seua presència en els altres manuscrits podria estar motivada perquè «algun d’aquests mss. de Jaume I que contenen el verb en qüestió poden tenir més relació amb la parla occidental», ja que aquest verb es documenta en «autors valencians del segle XV». En altres mots, suggereix que *medir*, que també es troba a N i a AO, podria haver estat una addició, i no un mot del text original. En el cas de *desama* (167.4), Bruguera (2008b: 54) concedeix que «la lliçó correcta podria ser *desaina*, variant que tenen els altres manuscrits», però al capdavall «el ms. H permet la interpretació de *desama* per *desaina*, *desaina*. És corrent la semblança i confusió de les grafies *m* i *in*. Llavors *desaina* fóra un hàpax».

La crítica històrica ens permet resoldre més d'un problema intricat. En abordar l'estudi del tractat de Capdepera entre el rei Jaume i el reietó musulmà de Menorca (1231), Gabriel Ensenyat (2009) va manifestar la seua estranyesa sobre la naturalesa del tribut anual que havien d'entregar a Jaume I els musulmans de Manurqa per mantenir la independència de l'illa tal com apareix escrit al manuscrit de Poblet (ed. Ferrando / Escartí, 110; ed. Bruguera 121.27): «E Don Assalit féu metre en les cartes que y haguéssem .ii. quintars de mantega cada ayn e .cc. *barques* per bestiar a passar al cap de la Peyra, totavia esperan les galees ab los messatgers que nos havien enviats», és a dir, unes naus que suposadament els menorquins havien de posar a disposició de Jaume I per al trasllat del tribut d'una illa a l'altra. Una condició que, a més, en cap cas no apareix al tractat original, conservat a París. Doncs bé, la versió que en dóna el ms. C i tota la tradició textual que deriva del seu model és: «E don Assalit féu metre en les cartes que y hagués II quintars de mantega cada any e CC *besants* per bestiar a passar. E nós estiguem al cap de la Pera, totavia esperan les galees ab los missatgers que nos havien enviats». La lliçó correcta és la de C, *besants*, i no la de H, *barques*, és a dir, el LF especifica que els tributaris menorquins han d'entregar cada any dos-cents besants. Certament, aquesta quantia no figura al tractat, però en la documentació arxivística se'n confirma el pagament, cosa que fa pensar en un acord posterior de bescanviar altres lliuraments del tribut per una quantitat econòmica fixa, anual. Així, tot és coherent, i ho confirma la versió de les *Gestas*, que tradueix «besantes». Bruguera (1991: II, 125), en canvi, no qüestiona la lliçó *barques*.

Encara observem exemples en què l'aplicació rigorosa de la crítica textual al context en què apareix una solució discutible fa avalar l'opció de C i descartar la de H. Josep Maria Pujol (2012: 28) probablement se'n va adonar, ja que presentà H com un manuscrit «considerat arreu com a òptim», sense implicar-se personalment en aquesta opinió i en un context en què, parlant de *Ben sembla rey* de H (223.29), afirmava que «la lliçó del còdex de Poblet no fa sentit». Efectivament, Pujol creu que, si es «restableix» l'article i la preposició presents unànimement en els altres testimonis (*Ben sembla del rey*), la frase recupera el sentit i s'avé amb el LG i amb les *Gestas*. També, a propòsit de *e sol no haguem cura*, Pujol (2012: 26) remarca que l'adverbi *sol*, que Bruguera considera una addició de C present en «la resta de la tradició», «manca al còdex de Poblet» i deixa sense sentit la frase. Pujol dedueix, doncs, que tant *del* com *sol* devien ser presents a l'arquetip del LF. Per a Bruguera, en canvi, *del* i *sol* són afegits de C al text original. En comentar la forma amb què apareix *haveca* (227.19) a C (*bavieca*), Pujol (2003: 230) suggereix que Barbastro «va introduir la diftongació», perquè era aragonès. Ja podria ser, perquè els altres manuscrits també tenen *haveca*. Però és més probable que la lliçó *haveca* de H fos una catalanització del *bavieca* de l'arquetip, ja que l'expressió és posada en boca d'un cavaller aragonès. Per això Pujol creu, amb raó, que l'original hauria de ser *bavieca*, «en aragonès». Una altra cosa és que, influït pel criteri que H és «considerat arreu com a òptim», ho explique argumentant que «també sembla haver-ho entès així el copista» de C. No crec que Barbastro, copiant sens dubte una versió, la de 1367, que preserva molt poc les frases aragoneses del LF, ho hagués canviat. És Destorrents qui presumiblement catalanitzà el mot, com en altres ocasions (*trebeyl*, *secans*, *cayrel*, etc.). El fet que també hi coincidissen DENV es pot explicar perquè *bavieca* formava part d'una exclamació lingüísticament híbrida, «Bavieca d'om», que es vol naturalitzar.

Són molts els exemples en què Bruguera tracta de justificar com a addicions de C les omissions de H. Així, el filòleg català (2008b: 55-56) reconeix que en una frase com «Lo tercer conseyl fo que retingués tota sa gent, car gent estava a tot rey que la gent que Déus [...]» (427; 498.8-9), Destorrents «no degué rellegir aquest fragment», tan confusionari. En canvi, «els altres mss. ho veieren i canviaren el segon *gent* per la seva variant única-ment adverbial *gint*, tot afegint-hi el reforçament *e bé*». Com quasi sempre, Bruguera parteix de la convicció que la lliçó «autèntica» de H ha estat alterada pels «altres mss.». Seria més raonable suposar que ha estat H el manuscrit que ha omès *e bé*. I no sol veure com a addicions de H algunes omissions de C. Així, mentre que per a Pujol (2011: I, 745) «no hi ha dubte» que la incorporació de «Guillem de Puyo» a la frase «pare d'aquest [Guillem de Puyo] qui era ab nós quan faÿem aquest Libre» (ed. Ferrando / Escartí, 16; ed. Bruguera, 16.13) «és una addició» de H, per a Bruguera (1991: II, 20) és una omisió de CDEV.

A vegades un mot que apareix al *LF* en més d'una ocasió i que a C presenta sempre una sola forma, el veiem escrit a H amb dues variants. Mirant de justificar les opcions de H, Bruguera interpreta aquests casos com si es tractés de dues variants realment existents. Així, *exortins* apareix a H la primera vegada com a *exortiquins* (85; 87.14), però la segona vegada com a *exortins* (449; 377.4). *Exortiquí* no té cap altra documentació en llengua catalana. El mot *sas*, terme corrent en l'àrea occidental del català però poc conegut en l'àrea oriental, també apareix a H per primera vegada com a *secans* (157; 187.12), però la segona vegada com a *sas*. *Secans* sembla una barreja de *sas* i de *secà* que, davant la desconexença del mot, Destorrents degué inventar amb la creença que *sas* vol dir 'secà', quan de fet *secà* significa 'terra àrida'. Per a Bruguera (1999: 177), *xapsir* (378; 87.17) és «un hàpax de la *Crònica*, i segurament del català», a tenir en compte tant com la seua «variant» *samit*, tot i que *samit* és la forma que apareix en altre lloc de H (451.6) i en totes les ocurrències a CDEN, i que, segons el mateix Bruguera (1999: 177), «apareix en molts textos antics». En realitat, *xapsir* és una mala lectura d'una variant realment documentada en contextos arabòfons, *xamit* (Barceló / Labarta, 2009: 119). És obvi que casos com aquests no poden ser sinó alteracions de H, produïdes per un copista oriental no avesat a aquesta mena de mots més aviat occidentals i meridionals i que, a la vista de la reiteració, opta per respectar la variant original. Així doncs, Bruguera computa les deturpacions textuais com a variants existents. En altres casos, Destorrents ha substituït la forma única de la família β , com *breç*, *corell*, *escondidament*, *oroneta*, etc., per la variant predominant en el seu parlar oriental, *breçol*, *cayrel*, *escondudament*, *oreneta*, etc. respectivament. O ha fet alternar la variant original preservada a β i la del seu parlar, com ara *algarreda* / *algarrada*, *al vespre* / *a la tarde*, *dimars* / *dimarts*, *matí* / *maít*, *naxement* / *naximent*, *vuy* / *huy*, etc. L'intervencionisme lingüístic de Destorrents es fa palès no sols en aquests casos, sinó també en catalanitzacions fetes *motu proprio*, com *trebeyl* per *trebello*, *Tolèdol* per *Toledo* (483.5), o en opcions més o menys capricioses com substituir *Recomte*, el mot inicial del *LF* (1.1), pel *Retrau*, que Destorrents pogué llegir unes línies mes avall (1.28) en un context similar o com corregir l'original *aesmar* per *estimar* (60.7; 193.19; 194.7; 194.9).

Tot plegat il·lustra que Bruguera ha emprat un mètode de treball massa impressionista i, doncs, uns resultats, en l'aspecte que ara comente, poc fiables. Manca de fonament la seua afirmació que els errors de H són «mínims, comparats amb els dels altres mss.». Ben

al contrari, l'anàlisi textual de la tradició manuscrita del *LF* confirma que C és, si exceptuem els 15 folis en paper, és de millor qualitat que H. Més encara, en l'avaluació de les variants no podem considerar indiferents els errors d'un i de l'altre manuscrit: el ms. C presenta, certament, una modernització gràfica i una limitada actualització morfològica, però també preserva un bon nombre de variants morfològiques antigues i, sobretot, una capa de vocabulari que, en paraules de Coromines (citat per Bruguera, 1991: I, 126), és «de matís extrem-occidental» o «de fort matís occidental», és a dir, sense les orientalitzacions lèxiques de H.

El prejudici de Bruguera de considerar errònies aquelles lliçons que s'aparten del ms. H no solament invalida i altera substancialment la seua quantificació dels errors de C, sinó que ha comportat algunes interpretacions forviades en les anàlisis, traduccions i modernitzacions que hem fet de la crònica jaumina. Així, Josep Maria Pujol (2008b: 122), que ben sovint ha recorregut al ms. C per a millorar la seua traducció modernitzada del *LF*, ha fet la versió següent del fragment del capítol 110 més amunt comentat: «(I don Assalit féu incloure en el pacte 2 quintars de mantega cada any i 200 barques per a transportar bestiar). I nós estiguérem tot el temps a la punta de Capdepera esperant els missatgers que havíem enviat». Encara que Pujol ha repescat de C una omisió textual de H, s'ha deixat endur per la lliçó de H quant a «barques», i així ens ha donat una versió no ajustada als fets històrics.

Així doncs, des d'una òptica estrictament filològica, l'argumentació de Bruguera per a considerar preferible H és ben feble. No sols no té cap fonament sòlid afirmar que les versions de la família CDEV «són sensiblement inferiors al còdex H» (Bruguera, 1991: I, 24), sinó que és poc rigorós invocar «la major confiança» que li mereix el criteri de l'editor Josep Maria de Casacuberta a favor de H enfront del de Manuel de Montoliu a favor de C, obviant així l'autoritat de Jaume Massó (1906: 513), per a qui el ms. de Poblet és el que «apareix modificat am bastantes variants de mà del copista», i no viceversa. La preferència de Montoliu (1936) per C, i no per H, descansa no sols en la constatació de la major proximitat de C a la versió de Marsili, (1313), basada en les «Gesta [...] in archivis domus regie ad perpetuam sue felicitatis memoriam reposita», és a dir, en el text conservat a l'Arxiu Reial, sinó també en les moltes coincidències textuais de C amb DENV. Remarquem la semblança de l'incipit del ms. C amb el de Marsili: «Incipiunt *Cronice illustrissimi regis Aragonum domini Jacobi victoriosissimi principis. Et primo ponitur Prologus*». En canvi, Destorrents es basà en una versió que era, si més no en el camp de l'onomàstica, menys fiable que la traducció de Marsili, com ja van argumentar Lluís Nicolau d'Olwer i Jordi Rubió i Balaguer, o bé alterà sensiblement el text que copiava, com sembla més probable per la seua praxi intervencionista en l'aspecte lingüístic. Després de fer una col·lació parcial de quasi tots els manuscrits del *LF*, Asperti (1984: 162) també va criticar l'«excessiva sicurezza» amb què Soldevila considerà «la superioritat del manuscritto di Poblet». S'hauria de relativitzar, doncs, l'afirmació de Bruguera (1999: 148) segons la qual el ms. H «ha fruit sempre de més consideració dels estudiosos».

Aquest discurs de la pretesa superioritat textual de H, convertit ja en un tòpic, ha estat i és seriosament qüestionat pels resultats dels estudis posteriors a l'edició de Bruguera que han comparat algun aspecte textual entre H, C, el *LG* i les *Gestas*, com ara els realitzats pel mateix Bruguera (2002, 2008b), per Antoni Ferrando / Vicent J. Escartí (1995,

2008), per Germà Colón (1997, 2008), per Antoni Ferrando (2001, 2010a, 2012b, 2013, 2014), per Josep Maria Pujol (2003, 2008a, 2010, 2011), per Joan Bastardas (2007), per Xavier Renedo (2010, 2014), per Francisco José Martínez Roy (2010) i per Antoni Biosca (2013b; en premsa). En aquest sentit, són ben reveladores del notable interès textual de C les conclusions sobre la lliçó correcta de certs mots del *LF* a què han arribat Josep Maria Pujol (2003: 224-230; 2010: 26-28), Xavier Renedo (2014: 233-237) i Antoni Ferrando (2010a; 2014). Tanmateix, per a Bruguera (2008a: 23), el ms. H continua sent «el més fiable».

La praxi de Destorrents, que confonia de tant en tant les vocals àtones *a* i *e*, posa en evidència les seues manipulacions textuais i la seua poca cura a respectar el text que copia. No sols substituï o orientalitzà de tant en tant els noms comuns o les variants formals del *LF* que no li eren habituals (*arc de sent Joan* per *arc de sant Martí*, *breç* per *breçol*, *trebeyl* per *trebello*, *demandar* per *demanar*, etc.), sinó que es deixà endur molt sovint pels seus hàbits fonètics, i així de vegades escriví *Jacma* per *Jacme*, *cassar* per *caçar*, *naxement* per *naximent*, *dimars* per *dimarts*, etc., grafies que responen a la pronúncia de català oriental del segle XIV, però no a la l'occidental de la primera meitat del segle XIV i menys encara del segle XIII. La incoherència diatòpica de H, ja que barreja trets fonètics, lingüístics i lèxics orientals i occidentals, contrasta amb la convergència en C dels més diversos trets diatòpics occidentals. Destorrents també adoptà una praxi antroponímica que no s'ajusta als «hàbits denominatius del rei» (Pujol, 2011: II, 746). Noms de llinatge com Puyo o Lúzia, per exemple, són catalanitzacions evidents de les formes aragoneses Pueyo o Luècia, que preserven CDENV. La lliçó Punyo de N per Puyo de H (16.13) s'ha d'interpretar com una deturpació gràfica de Pueyo. En tot cas, la llengua de H posa de manifest no sols una certa orientalització bàsicament fonètica i lèxica, sinó també una primera modernització parcial del *LF*.

El ms. C reflecteix la regularització de les grafies i l'actualització de la morfologia nominal i verbal que presumiblement ja s'aplicà al seu antígraf, la versió cancelleresca de 1367. Ja veurem que la revisió lingüística operada en la versió de 1367, que es trasllada generalment a CDENV, no exclou errors de còpia a vegades tan curiosos com transformar *sarces* 'collars' en una innovació lèxica, *treces* 'trenes', a partir d'una mala lectura de la possible forma abreviada de la primera síl·laba del mot. Si bé és cert que C no manté tants trets morfològics antics com H (Wheeler, 2012; Ramos 2012), en canvi preserva millor les paraules i variants formals occidentals de l'hipotètic arquetip. Un bon exemple n'és *arch de Sent Johan* —denominació pròpia de la Ribagorça, de la Llitera i del Baix Cinca, compartida amb l'aragonès septentrional i oriental (J. Martines, 2012: 103-108)—, present en tots els mss. del *LF* excepte H, que el substituï pel més general *arch de Sent Martí*. Tot plegat permet concloure que C reflecteix una segona modernització parcial de la llengua del *LF*.

Malgrat les nostres reserves sobre la idoneïtat d'escollir H com a manuscrit de base per a l'edició crítica —altrament una opció ben legítima des del punt de vista lingüístic—, hem de continuar reivindicant el seu notable interès filològic i artístic, ja que conserva un bon nombre de formes lingüístiques més arcaïtzants (com *vou* 'veu', *asseer* 'asseure', *líger* 'llegir', etc.), en un moment en què encara no s'havien imposat les pautes regularitzadores i modernitzadores de la Cancelleria reial, presenta unes belles miniatures i unes

caplletres historiades, que il·lustren l'inici de la major part de les seccions narratològiques més importants del *LF*, i és cronològicament més pròxim a la fase en què el rei Jaume féu posar per escrit els records que contava als seus col·laboradors (aproximadament entre 1228 i 1276). En realitat, les discussions sobre la preferència de H o de C com a manuscrit base de l'edició crítica, que han ocupat no poques pàgines dels estudiosos del text jaumí, són més tost bizantines (Asperti, 1982, 1984; Ferrando, 2001), ja que tots dos manuscrits són cronològicament molt pròxims i, en molts aspectes, sobretot textualment, complementaris. De fet, si C és, com després veurem, una còpia molt fidel de la versió cancelleresca de 1367, el model de C i el ms. H a penes tenen una diferència cronològica de 23 anys. Les escasses diferències textuales entre C i H són per damunt de tot fruit del procés de transmissió. Ben mirat, tant H com C són les manifestacions més pròximes als subarquetips catalans respectius. Però no és irrellevant la tria de l'un o de l'altre com a manuscrit bàsic per a l'edició crítica. El ms. C, malgrat les seues actualitzacions, preserva unes grafies i un lèxic occidentals diatòpicament més coherents que no els del ms. H, i conté menys omissions textuales i menys errors que aquest. En tot cas, ja no es podrà adduir, per a justificar la preferència pel ms. H, «el gran nombre de variants i errors» de C, o el fet que els errors de H siguin «mínims, comparats amb els dels altres mss.»

Per això creiem que en una futura edició crítica del *LF* s'hauria de preferir el *codex optimus*, és a dir, el ms. C, i substituir els 15 folis que s'hi afegiren després de 1557 per la secció corresponent del ms. D, la més pròxima cronològicament al ms. C, el cappare de la família β. Si les *Gestas* de Juan Fernández de Heredia avalen a grans trets el caràcter canònic d'aquesta família textual, els estudis sobre la versió de Marsili el confirmen a bastament. En aquesta nova edició crítica s'haurien de tenir en compte no sols tots els textos manuscrits i editats en llengua catalana, complets o parcials, fins al 1557, incloent-hi F, N i G, sinó també l'edició crítica de la versió llatina de Pere Marsili preparada per Antoni Biosca, l'edició crítica de les *Gestas* de Juan Fernández de Heredia que ha publicat Martínez Roy, l'edició crítica de la traducció mallorquina del segle XIV, les anotacions marginals de tots els manuscrits, especialment les de Zurita al ms. N, i les *Cròniques* de Desclot i de Muntaner. No cal dir que les dades auxiliars de la historiografia antiga més solvent, almenys fins als imprescindibles *Anales* del mateix Zurita, les fonts àrabs i la documentació del segle XIII seran també de gran utilitat per a precisar bé l'onomàstica i la cronologia del text jaumí. I, òbviament, caldrà comptar amb les aportacions dels historiadors contemporanis que se n'han ocupat.

LA TRANSMISSIÓ DEL LLIBRE DELS FEITS I LA LLENGUA DEL REI

Després d'un examen de la sintaxi del *LF*, Bruguera (2008a: 15, 22) conclou que «no podem dubtar de l'oralitat del *Llibre dels fets*». Les petges de la gènesi oral de la crònica jaumina es perceben també en el procés de revisió de les *reportationes* (Pujol, 2008a; Renedo, 2010). N'hi ha molts altres indicis de caire lingüístic que ajudarien a confirmar-la, com ara la delectança a posar en boca de personatges al·loglots mots i frases en la

seua llengua o el recurs a un bon nombre d'aragonesismes, atesa la familiaritat del rei amb l'aragonès (Badia, 1987; Pujol, 2003; Argenter, 2004). I ja n'hem fet notar les preferències lèxiques occidentals. Aquestes són per a mi una de les millors proves de l'autoria del rei, ja que sabem que passà la major part dels seus dies entre el 1214 i el 1227, és a dir, entre els 6 anys encara no complits i els 19, a Montsó i a les terres de Lleida (Ferrando, 2001) i que s'envoltà de cavallers de l'orde de l'Hospital i del Temple, que concentraven per aquelles terres una bona part del seus feus. Malgrat que les diferències diatòpiques no semblen llavors tan marcades com en segles posteriors, aquestes existien i devien ser particularment notòries en les àrees més laterals i aïllades, com són les comarques de la Franja catalana d'Aragó, els comtats del Rosselló i Cerdanya i les illes Balears. Si el *LF* les reflecteix tan clarament és a causa de la naturalesa oral de la seua redacció, de la qual ja es van fer ressò Marsili i Fernández de Heredia (Renedo, 2010).

Així i tot, la posada en escrit del relat oral i l'ordenació de les *reportationes* generades per aquest relat ja van implicar en vida del rei una alteració de la sintaxi original, que distava molt de ser sistemàtica. Fins i tot es pot advertir al definitiu *LF* que coexisteixen «escenes o blocs de capítols corregits amb seqüències sense retocar» (Renedo, 2010: 111). Tanmateix, les alteracions degueren ser mínimes. Tan mínimes que Renedo (2010: 115) ha pogut escriure que «tot el que es pogués modificar, eliminar o afegir en el procés de la revisió [de les *reportationes*] era només un petit canvi a un llibre que s'havia anat fent a mesura que s'anava dient». Els reportadors van tenir bona cura de reproduir el lèxic jaumí, com bé il·lustra, per exemple, el recurs, ja comentat, a la denominació de l'arc de sant Martí com a «arch de sent Johan» en un context menorquí que no en justificava l'ús. Ara bé, una vegada fixat el text jaumí, es degué tendir al màxim respecte a l'original, com bé posen en evidència les incongruències lingüístiques observades per Renedo, tot seguint Pujol (2008a), i l'alternança de registres. Els descendents del «sant rey en Jacme», assabentats i conscients del caràcter venerable d'un text procedent dels seus llavis, degueren instruir els copistes de les versions institucionals del *LF* perquè el respectessen escrupolosament. De fet, les còpies de la crònica jaumina fetes per manament reial portaven la *iussio* («Dominus rex mandavit mihi»), que les convertien en textos pràcticament homologables, quant a procediments i rigor formal, als documents públics de caràcter administratiu (Gimeno, 2006: 165). El treball de còpia s'havia de fer a partir de la lectura directa de l'antígraf. És precisament aquesta lectura directa del model la que solia provocar els casos d'homeotelèuton. Una còpia com la de Barbastro tenia un caràcter notarial. Ara bé, el *LF*, un llibre de lectura freqüent, no pogué ser aliè al pas del temps i, encara que la seua transmissió medieval preservà prou fidelment els trets bàsics de l'arquetip, no per això deixaren de produir-se errors de còpia, omissions textuais, interferències dels copistes i algunes modernitzacions lingüístiques.

Ja ens hem referit a l'intervencionisme lingüístic, conscient o inconscient, de Destorrents. Les innovacions de H són fàcilment perceptibles no sols en l'aspecte fonètic (tendència a la neutralització de *a/e* pretòniques, com en *apparaylar*, *Andelozia*; a les assimilacions vocàliques, com les que il·lustren les formes *jonols*, *nostrò*; a la monoftongació de */wa/* en *o*, com en *gorré*, *gornir*; a la gènesi d'una *i* antihiàtica en *aldeya* (per *aldea*), *reyal* (per l'arabisme *real*); a la desafricació de *ç*, com s'observa en l'alternança *caçar* / *cassar*; etc.) i en l'aspecte lèxic (*breç*, *cayrel*, *oreneta*, *trebeyl*, *arch de Sent Martí*, etc.), que són

les més visibles, sinó també en la morfologia nominal i verbal, menys notòries. Mots com *pera* o *peyra*, *crou*, *dimerces*, *disnar*, *ladonchs*, *vou*, *soplegar*, *rendre*, *veer*, *caech*, etc. de H revelen estadis més antics de la llengua, però geosinònims o variants com els més amunt citats són resultat d'una intervenció lingüística del copista. Com a exemples d'alteracions en la morfologia nominal podem destacar la tendència a la monoftongació en mots com *feyt*, *treyt*, *maytí* i *nuyt*, convertits en bastants casos en *fet*, *matí* o *nit*, tret ja molt estès al segle XIV en els parlars catalanoorientals, i alguns casos de la flexió de gènere en el numeral *dos / dues*, que els parlars occidentals ja tendien a neutralitzar en la forma masculina. Com a exemples de modernitzacions en morfologia verbal ja vam adduir (Ferrando, 2013) els que ja Wheeler (2012) observà a H, en contrast amb els exemples corresponents de C preservats en la seua forma original. És interessant destacar que va ser Destorrents qui va substituir a H un cas de perfet perifràstic original, *va'ns descobrir*, preservat per la família textual β (a C: «avans descobrir», que cal llegir “e va'ns descobrir”), pel perfet simple *descobrí'ns* (13.10). Algunes de les deturpacions textuales de H, com ara *cafula* per *tafulla*, *xapsir* per *samit* o *secans* per *sas*, deuen ser fruit de la descoïença del català occidental per part del copista, que era probablement de procedència barcelonina (Altisent, 1974). I ja ens hem referit a «la tendència intervencionista de Celestí Destorrents pel que fa als noms personals, als qual afegeix en forma de correccions al marge precisions supèrflues i que no encaixen amb els hàbits denominatius del rei» (Pujol, 2011: I, 746).

Malgrat tot, aquests trets fonètics, morfològics i lèxics orientals són molt minoritaris en el conjunt del *LF*. Així, seguint el mateix Bruguera (1991: I), «la proporció de confusions *a / e* és minsa»; els casos de tancament de *o* en *u* o de monoftongació de */wa/* en *o* són més aïna anecdòtics; el nombre de casos de reducció de *ayt*, *eyt*, *uyt* a *at*, *et*, *it* (com en *matí*, *fet*, *nit*) és només de 43 contra 569, etc. Per contra, el ms. H presenta un bon nombre de casos de *-ix-* en posició intervocàlica, com *aduyxeren*, *així*, *bayxada*, *conèixer*, *enaixí*, *mateyxa*, que traeixen la pronúncia occidental, en lloc de recórrer a la convenció de representar la consonant palatal fricativa sorda per *-x-* en aquesta posició. Són nombrosos els casos d'ús d'*haver* com a auxiliar d'*ésser* (Ramos 2012: 151). I també n'hi ha alguns d'ús de la preposició composta *per a* fins i tot davant d'infinitiu («volem més lo regne *per a* vós»; «som venguts aquí *per a* servir Déus»). Són trets que suggereixen les preferències dels parlars occidentals. Ja ens hem referit al fet que Destorrents, a pesar d'haver-hi substituït alguns mots o variants formals preferentment occidentals pels seus equivalents orientals, no ha pogut deixar de traslluir en altres casos l'orientació lèxica clarament occidental de l'antígraf que copiava. Tot plegat no fa sinó posar de manifest la coloració diatòpica original del *LF*. Per això no puc compartir la conclusió de Bruguera (1991: I, 133) segons la qual, «per notables i pertinents trets fonètics sobretot que revela el text [...], el català de la *Crònica* correspon a la parla oriental, sense perjudici de la possibilitat que, de tant en tant, puguin aparèixer algunes manifestacions lèxiques més pròpiament occidentals, motivades per l'ambientació geogràfica i històrica dels fets narrats». Les substitucions que aplica Destorrents responen rarament a raons d'ambientació geogràfica i històrica dels fets narrats (Ferrando, 2001). Afortunadament, Bruguera (2011: I, 894) ha matisat en el seu article pòstum que els trets «específicament característics del *Llibre dels fets* s'han d'aplicar al manuscrit H, bàsic, de Poblet». Ja no serien, doncs, trets caracterís-

tics dels *LF*, sinó del manuscrit H, que Bruguera, sens dubte justificant la seua opció editorial, no deixa de considerar «bàsic».

També hem vist que el ms. C es caracteritza per uns trets fonètics i unes preferències lèxiques netament occidentals. El respecte per la desinència *-e* de la tercera persona del singular de certs temps verbals ja s'adverteix en el primer mot del *LF*: *Recomte* (per *reconta*). L'intervencionisme lingüístic del copista aragonès Juan de Barbastro és mínim, probablement limitat a alguns plurals en *-as* (*dias*) i formes verbals en *-an* (*guardan*). Difícilment pot deixar petges fonètiques, morfològiques o lèxiques dialectals un copista que habitualment s'expressava en la seua llengua, com és el nostre cas. A més a més, Barbastro havia d'ajustar-se a un manament reial, com és del de Pere el Cerimoniós, que controlava la producció dels textos historiogràfics i administratius, i més encara en el cas del *LF*, que era una de les lectures predilectes del rei. En general, les innovacions uniformitzadores i modernitzadores de C, ja presents en la versió del *LF* documentada en 1367, com s'infereix de la seua presència també a D, afecten predominantment les grafies i només relativament —perquè C és a vegades més arcaïtzant que H—, la morfologia nominal i verbal. El no intervencionisme lingüístic de Barbastro s'observa sobretot en el lèxic i en l'onomàstica. Pel que fa al lèxic, no cal reiterar ara la caracterització que ja en féu Coromines: Barbastro s'ha limitat a reproduir les formes regularitzades del lèxic original, de matís extremoccidental. Les coincidències de C amb Marsili i amb Fernández de Heredia es constaten especialment en l'onomàstica. Així, mentre el *LG*, C i les *Gestas* llegien *Berga* [*Borga*], *Borja* i *Borja*, respectivament, H optava per *Burbàguena* (24.11); mentre el *LG*, C i les *Gestas* transcrivien *Sobrap*, *Sobrar* i *Sobre Arbe*, respectivament, H optava, no sabem si correctament tal com suggereix Soldevila (1971: 207), per *Loarre* (27.13); mentre el *LG*, C i les *Gestas* transcrivien *Cenobium Scarp*, *Eescarp* i *Escarp*, respectivament, H optava, a tort, per *Sogorp* (235.10); o mentre el *LG*, C i les *Gestas* transcrivien *Aznarii Darue*, *Aznárez d'Arbe* i *Aznárez d'Arve*, respectivament, H optava, erròniament, per *Açnares de Luna* (cap. 393.6).

No és difícil constatar que, en la major part dels casos, les discrepàncies entre els manuscrits són atribuïbles al procés de còpia, però també ens donen pistes sobre les incidències en el procés de transmissió material dels textos, sobre la seua cronologia, sobre les seues adaptacions lingüístiques i sobre el grau de fidelitat dels diversos *testes* a l'arquetip. Vistes i valorades les petites diferències textuais entre H i C, ens podem preguntar: malgrat les alteracions que comporta qualsevol procés de transmissió textual, ¿quina de les dues versions reflecteix millor l'arquetip? O dit altrament, ¿quina de les dues versions ens acostarà més al tipus de català que devia parlar el rei Jaume? La qüestió és complexa, i la resposta no pot ser unívoca. Certament, com en qualsevol altra època, al segle XIV, quan es copiaren H i C, coexistia arreu la variació formal, però també unes tendències cap a la regionalització fonètica i lèxica, que, si bé no són tan marcades com en temps posteriors, sí que es perceben clarament en la documentació i són ben constatables almenys en termes de preferència i de freqüència d'ús. Les dues versions de 1343 i de 1380 del *LF* en són un bon testimoniatge. Copiats tots dos manuscrits en l'àrea geogràfica oriental, a Poblet i a Barcelona respectivament, als seus trets gràfics majoritaris revelen que no són textos fonèticament orientals: el ms. C és clarament occidental, mentre que H és híbrid, a causa de les notables interferències fonètiques del seu copista catalanooriental. Això a part, el problema del ma-

jor o menor grau de fidelitat de H i de C a l'arquetip es planteja no sols en el camp de l'onomàstica, com hem apuntat més amunt, sinó sobretot en el camp del lèxic, ja que l'oralitat de l'obra comporta que ha de reflectir necessàriament unes preferències diatòpiques.

En el vessant lèxic, un camp llenegadís, la dilucidació de la coloració diatòpica d'un text només serà sòlida si hi convergeix en un mateix sentit geogràfic un conjunt de preferències lèxiques. Ja hem vist que Destorrents, un copista al servei de l'abat de Poblet, Ponç de Copons, tendí a substituir el lèxic menys conegut de la crònica jaumina per les seues preferències catalanoorientals, però altres vegades respectà el text original. El resultat de tot plegat és que, a diferència del lèxic de C, coherentment de coloració occidental, el lèxic H també és híbrid: Destorrents unes vegades adopta variants orientals (com ara *emprès* per *manemprès* de C) o les orientalitza (com ara *cayrel* per *corell*), però generalment les alterna (com ara *portar* / *llevar*). Així, el copista de Poblet alterà probablement *breç* per *breçol*. *Bres* i *bressol* deriven del mateix ètim i potser vivien llavors en covariació en tot el domini lingüístic, però la documentació medieval dóna compte d'una tendència enjornenca a la bifurcació diatòpica, que a grans trets ha perviscut fins a l'actualitat: a les *Vides dels sants rosselloneses* i als *Sermons* de sant Vicent Ferrer alternen *bres* i *bressol*; a Llull predomina *bressol*; Desclot opta només per *bressol*; al *Sumari d'Espanya* trobem *bres*; les *Costums de Tortosa, la Vita Christi*, de sor Isabel de Villena, *Lo Cartoixà*, de Corella, i *Lo somni de Joan Joan*, de Jaume Gassull, es decanten només per *bres*; en la llengua contemporània, *bres* també predomina en l'àrea occidental del català, mentre que *bressol* ho fa en l'oriental. Destorrents també degué substituir *oroneta*, antiga variant general de la llengua preservada fins avui en el català extremoccidental i llavors també en gran part de l'occidental, incloent-hi el valencià, per *oreneta*, la innovació catalanooriental que ja es documenta al segle XIV en textos d'aquesta procedència. I és, sens dubte, amb el propòsit d'acostar el text de la crònica jaumina als usos predominants en l'àrea oriental del català que Destorrents substituï formes i expressions com *bavieca*, *trebello* o *arc de sant Joan*, mantingudes a C, per *baveca*, *trebeyl* o *arc de sant Martí*, de H.

Ben mirat, els diatopismes originals del LF, generalment preservats a C i, en alguns casos, barrejats amb alternatives orientals a H, no són només una de les millors proves de l'autoria del rei Jaume, sinó també del seu parlar. Si bé els diatopismes del XIII i XIV no són homologables en el seu reduccionisme geogràfic als dialectalismes posteriors, aquells ja eren ben presents en el català. El pas del temps no ha fet sinó consolidar-ne molts fins al punt de convertir-los en dialectalismes. De fet, el mètode d'anàlisi de la dialectologia diacrònica preconitza examinar la correspondència entre la documentació antiga de la variació diatòpica i els resultats contemporanis (Veny, 1985: 146-151). La manca de més informació sobre la llengua del segle XIII o la constatació d'una major presència de la covariació en els textos anteriors a mitjan segle XIV no ens pot conduir al miratge ideològic, més que no pas filològic, de la relativització del diatopisme. Per a adonar-nos-en, basta comparar l'anàlisi «fonològica i complementària» que ha fet Philip Rasico (1982: 35-51) del ms. 486 de la Biblioteca de Catalunya (ca. 1300) de la *Crònica* de Desclot amb les caracteritzacions lingüístiques que s'han fet del LF.

El català anterior a mitjan segle XIV presenta una documentació suficientment àmplia i unes preferències diatòpiques suficientment perceptibles per a poder situar amb una re-

lativa seguretat certes preferències fonètiques, morfològiques i lèxiques en una determinada àrea geogràfica. És així com podem situar al Rosselló l'autor de la traducció de les *Vides dels sants* de Jacopo de Varazze, a les terres de la diòcesi de Girona els autors de la traducció i de la redacció dels *Diàlegs de sant Gregori* i de la *Crònica* de Desclot respectivament, i a les terres de Lleida l'autor del *Regiment de preservació de pestilència*. L'afirmació que fa Ramon Muntaner en la seua *Crònica* (1325) que Roger de Llòria i Corral Llança «apreseren del catalanesc de cascun lloc de Catalunya e del regne de València tot ço qui bo ne bell era», o el fet que en un plet judicial a Mallorca (1341) es declarés que l'acusat no podia ser Guillem Revull, perquè aquell s'expressava en «idiomate rossilionense» i no «ad modum maioricensem» (Veny, 2001: 46), o el fet que en una declaració judicial a Menorca (1343-1346) es fes constatar que la mare de Gil de Lozano parlava «valencianesch» perquè provenia de València (Ferrando / Nicolás, 2011: 105), són indicis més que reveladors de la variació diatòpica de la llengua i de la consciència que se'n tenia.

Encara que ja des del segle XIII la Cancelleria reial potenciava una *scripta* catalana que tendia a reduir la variació, com observem en la documentació cancelleresca del segle XIII i en els millors manuscrits dels escriptors coetanis vinculats a la cort, la consciència de la diversitat diatòpica de la llengua catalana augmentà en el segle XIV en la mesura que s'imposaven les pautes lingüístiques de la Cancelleria i de la cort reial. Però la diversitat diatòpica real ja existia al segle XIII. Sense aquesta diversitat no s'explica la formació de dues varietats consecutives de la llengua tan diferents com la valenciana i la mallorquina. Altrament, convé tenir en compte que la coneixença més o menys profunda de certs aspectes de la variació diatòpica entre alguns curials i lletraferits no n'implicava l'ús ni la difusió entre la immensa majoria de la població, més familiaritzada amb les diferències diastràtiques i diafàsiques (formes cultes / formes populars, variants arcaïtzants / variants innovadores, etc.).

L'arquetip del *LF*, fixat poc després de la mort del rei Jaume (1276), no pot presentar trets fonètics occidentals i preferències lèxiques extremoccidentals i alhora trets fonètics, morfològics i lèxics orientals, com els que observem al ms. H (Bruguera, 1991: I, 133). Incòmode amb la presència de diatopismes lèxics extremoccidentals en un text suposadament oriental com seria H per Bruguera, el filòleg català (1999: 179) resol la contradicció suggerint «la possibilitat migratòria d'alguns mots» o la incidència dels contextos situacionals. Però la possibilitat no és una prova, la «migració lèxica» és un concepte poc adequat per a l'època i els contextos situacionals no sempre expliquen unes determinades tries lèxiques. Així, entre *arch de Sent Johan*, expressió reduïda a algunes zones de la Franja d'Aragó, i *arch de Sent Martí*, la denominació de la resta del català per a l'arc iris, és raonable deduir que la primera, usada al *LF* en un context marítim menorquí, ben allunyat de la Franja d'Aragó, responia al català que aprengué el rei, i no a la parla majoritària de l'entorn humà de l'expedició marítima, que devia ser oriental. Jaume I va usar aquesta denominació quan tenia 23 anys (Bruguera, 2008a: 16). En recollir-la els reportadors, només feien que certificar quin tipus de català parlava el rei. El mateix podríem dir de *manemprès* (*mamprès*): «e faem-li fer la carta en aquella manera que havíem manemprès ab ell» (ed. Ferrando / Escartí, cap. 303; ed. Bruguera, amb variants, 373.18), pronunciada pel rei el 1246, als 38 anys d'edat, quan tractava de dominar la sublevació d'Al-Azraq.

Mamprendre és encara la variant habitual del català de València. És en aquest sentit que es pot parlar del ms. C com un text que preservà millor les peculiaritats lèxiques de l'arquetip i, doncs, que reflectí millor les preferències lèxiques del rei.

Jaume I degué conservar al llarg de la seua vida no sols els trets fonètics del català occidental, sinó moltes de les preferències lèxiques que hi aprengué d'infant i d'adolescent. Malgrat que es mogué per tots els seus dominis, el rei Jaume passà molts anys a València, on per cert morí. L'omnipresència al *LF* del *cafís*, mesura de capacitat de la Ribargorça, de les Terres de l'Ebre i del regne de València, és un bon indicador de l'entorn geogràfic humà en què es mogué el rei una bona part de la seua vida. Com també ho és la presència d'un bon nombre de mots de l'aragonès, com ara *alardo*, *apelido*, *bando*, *bavioca*, *begua*, *casar*, *celosia*, *cerca* 'prop', *cercar* 'envoltar, assetjar', *escalera*, *galego*, *merino*, *moço*, *osar*, *la sanya*, *sobrino*, *trebello*. No cal insistir a recordar que al nou regne de València s'imposà ja al segle XIII el català occidental (Ferrando, 2010b). A la vista d'aquestes constatacions, no puc compartir l'afirmació de Bruguera (2012: 42-43) segons la qual els «dialektalismes» dels *LF* tenen «menys força probatòria [...] com a testimoniatge d'una parla concreta del rei Jaume» que els trets fonètics, que Bruguera considera orientals, i morfosintàctics del *LF*, ja que, «quan s'explicava de més gran, els trets de la [seva] parla juvenívola s'haurien pogut anar esvaint, suplantats pels trets de la parla del rei més estandarditzada amb què s'havia d'anar familiaritzant». Aquestes especulacions sobre l'adopció per part del rei Jaume d'una parla catalana «més estandarditzada», que es revelaria «fonamentalment d'una manera més indubtable en els seus trets fonètics i morfosintàctics» (Bruguera, 2012: 44), em semblen poc fonamentades, anacròniques i molt contradictòries amb aquelles constatacions.

L'oralitat originària del *LF*, un text confeït al llarg de quasi tota la vida adulta del rei, es fa palesa no sols en els trets fonètics —sistemàticament occidentals en C i també majoritàriament occidentals en H—, i en l'estructura sintàctica del text, sinó en les seues preferències lèxiques, tant si són molt marcades (*arc de sant Joan*, *corell*, *dimats*, *volvre*, *escalera*, etc.) com si no ho són tant (*huy*, *tarde*, etc.), i en les absències del lèxic més característicament oriental (*gaire*, *estona*, etc.). Precisament l'absència de preferències lèxiques marcadament orientals a C és una prova més a favor de la major fidelitat del lèxic de C al de l'arquetip i, per tant, de major aproximació a les preferències lèxiques del rei Jaume. Si el rei Jaume, habituat com estava a les parles catalanes occidentals i a l'aragonès i amb una residència per tots els seus dominis molt canviant, hagués adoptat la pronúncia oriental —opció molt poc probable una vegada habituat de quiet i d'adolescent a la pronúncia occidental—, i les preferències lèxiques orientals —opció igualment improbable, almenys de manera sistemàtica—, el *LF* no ho hauria deixat de reflectir. I no ho reflecteix ni tan sols en els darrers anys. Hi degué ajudar el fet que el reportador o els reportadors, si eren persones com Jaume Sarroca, no eren tampoc catalanoorientals. Altrament, no deixa de ser una projecció ideològica anacrònica identificar el parlar oriental del segle XIII amb un inexistent parlar estàndard. Els reportadors del *LF* escriviren tan fidelment com van poder la llengua del rei. I això és el que devia reflectir l'arquetip, que avui només podem reconstruir hipotèticament a partir dels testimonis més antics del *LF*.

L'ARQUETIP I LA VERSIÓ CANCELLERESCA DEL LLIBRE DELS FEITS

És probablement gràcies a una tradició familiar sobre quin era l'arquetip del text jaumí i sobretot al contrast textual entre dos o més manuscrits del *LF* que Pere el Cerimoniós, devot lector de la crònica del seu tresavi, va optar decididament pel model de C com a versió *oficial*. Coneixent la praxi historiogràfica del Cerimoniós i la seua familiarització amb el *LF*, jo no diria que el rei optà per C «per raons no ben aclarides» (Bruguera, 2012: 41). Concretament, el model directe de C degué ser, per raons que després examinarem, la versió institucional de 1367.

Si tenim en compte que C és l'únic manuscrit que ens ha arribat que ens consta que fou copiat per manament reial i que fou destinat pel Cerimoniós a la Ciutat de Mallorca, hi ha raons més que suficients per a considerar-lo com el testimoniatge més directe de la versió canònica del *LF*. Ja hem vist que hi ha raons de caràcter textual i filològic que avalen la seua condició de *codex optimus*, però també n'hi ha d'institucionals i documentals que prou que justifiquen que pugua ser reconegut com l'única còpia *oficial* existent del *LF*.

Efectivament, des del punt de vista institucional, el ms. C és fruit de l'opció autoritzada i definitiva del rei Pere el Cerimoniós per la versió que serví de model a C, l'acabada a començament de 1367, que té una vinculació molt estreta amb el model de Marsili, procedent directament de l'*exemplar* del *LF* que es guardava a l'arxiu del Palau Reial de Barcelona. El model de C és també la font directa o indirecta de O, l'altre manuscrit de l'època que ha pervingut fins a nosaltres, i el model que generà les còpies intermèdies que, amb el temps, van donar lloc als mss. D, E, F i N i a les estampacions valencianes de 1515 (AO) i 1557 (V). El ms. C és, doncs, l'únic text del *LF* sancionat per l'autoritat del rei que ha arribat fins a avui. Ja hem vist que el mateix Bruguera ens dóna les pistes del «privilegi d'oficialitat», del ms. C. Seguint una insinuació de Gabriel Llabrés, per a qui «en la autenticidad del códice de Poblet no creería el rey don Pedro, [...] [ja que] no se valió para nada del llamado ejemplar auténtico de Poblet» (citada per Aguiló, 1904: XVI-XVII), Bruguera (1991: I, 22) reconeix que «el monarca no se'n degué fiar gaire» de la còpia de Destorrents i «en féu fer una altra còpia a Joan de Barbastre, que necessàriament se serví d'un altre original».

Coneixent el rigor amb què un rei tan culte com el Cerimoniós tractava els documents històrics, el criteri per ell adoptat no pot ser fruit de l'atzar, sinó d'una comprovació textual i documental minuciosa. Efectivament, el nostre rei coneixia i vigilava de prop els documents i treballs més importants de la Cancelleria reial (Gimeno, 2006): tenia com a llibre de capçalera el *LF* del seu tresavi, tal com ell mateix ens revela en la seua *Crònica* («a hora de prim so, nós encara no érem gitats e legíem lo libre o crònica del senyor rey en Jacme»); va anotar i corregir personalment les *Ordinacions de la casa i cort* (1344); va dirigir i controlar la redacció del *Libre en què's contenen tots los grans fets qui són entrevenguts en nostra casa dins lo temps de la nostra vida, començant-los a nostra nativitat*, més conegut com a *Crònica de Pere el Cerimoniós*, disposant que Bernat Descoll deixés determinats espais en blanc perquè ell pogués incorporar les seues aportacions (Gimeno, 2006: 152); va certificar amb una nota autògrafa l'autenticitat del contingut del manuscrit de l'anomenada *Crònica de Sant Joan de la Penya* del Palau Reial («Aquesta Crònica és comprovada ab cartes públiques del nostre archiu e és vera»), que ell mateix féu redactar amb unes in-

formacions i instruccions concretes (Soberanas, 1961); cuidava de la formació gramatical i estilística dels funcionaris de la Cancelleria reial (Rubió i Lluch, 1908/1921); va redactar *manu propria* alguns parlaments cancellerescos (com ara la «Proposició per nós feta als valencians l'altre jorn en Sent Matheu en dos fulls de paper escrits de nostra mà», de 1369, o el discurs contra el jutge Mariano de Arborea, de 1370-1372), i és possible que fes esmenar certes lliçons i fragments de la còpia del ms. C del *LF* abans de ser enviat a Mallorca (Ferrando, 2010a: 33-36). En el cas de la còpia de C, el rei va preveure la il·lustració del manuscrit, ja que, pel document de pagament d'aquest treball a Barbastro, escrit en la llengua de l'il·lustrador, sabem que aquest va «fer figurar las letras de los cabos de officio del dito traslat» (Gimeno, 2006: 175).

Pere el Cerimoniós, conscient del valor del document escrit sancionat solemnement com a manifestació del poder reial i tractant-se del seu venerat tresavi, degué controlar fins als mínims detalls la versió de 1367, que féu copiar en pergamí. Li degué dedicar, tant en l'aspecte formal com en el lingüístic, una vigilància personal no menys primmirada que la que va dedicar a les dues *Cròniques* ja esmentades del seu regnat. Si el desconegut autor material de la revisió lingüística que donà lloc al text de 1367 incorregué en errors, molts d'ells han de ser atribuïts a l'antígraf en què es basà. I el rei confià a un experimentat Juan de Barbastro la tasca de còpia i il·lustració del còdex del *LF* que es proposà regalar a la Ciutat de Mallorca. La filologia com a disciplina científica encara tardarà segles a nàixer, però entre els personatges medievals que prestaren més atenció lingüística i documental a la producció i reproducció acurada de textos historiogràfics destaca sens dubte Pere el Cerimoniós, fins al punt que Francisco Gimeno (2006: 27) el va presentar com «un personaje 'moderno', en el sentido de que preludia», amb la seua «constante preocupacion por participar en el proceso productivo de los textos diplomáticos y administrativos, así como por organizar su conservación», uns «comportamientos propios de tiempos posteriores». No tenen sentit, si no és per a justificar la seua opció pel ms. H com a base per a l'edició crítica del *LF* i menystenir la qualitat textual i la dimensió institucional de C, els comentaris de Bruguera (2012: 41) sobre la intervenció personal del Cerimoniós en la tria de la versió jaumina per a fer-ne noves còpies oficials: «Ell feia feina de governant, no pas de filòleg, i degué servir-se del còdex de què disposava, quan desitjava treure'n una còpia. No crec que ningú pugui pensar que el rei Pere III tingués preocupacions o escrúpols filològics al moment de preferir algun còdex per a fer-lo copiar». Unes afirmacions que contradueixen les que el mateix Bruguera (1991: I, 22) havia fet anteriorment, ja reproduïdes: «el monarca no se'n degué fiar gaire» de la còpia de Destorrents i «en féu fer una altra còpia [el ms. C] a Joan de Barbastre, que necessàriament se serví d'un altre original». Perquè el Cerimoniós no disposava només d'un sol còdex del *LF* ni pretenia fer-ne una còpia qualsevol. No li degueren agradar les intervencions personals de Destorrents, començant per la primera paraula del text jaumí, *Retrau* en lloc de *Recomte*. Lamentablement, Bruguera menysté que el rei Pere convertí la seua personalíssima activitat «gràfico-textual» en «un instrumento de gobierno, aliada perfecta de la acción política [...] a lo largo de su reinado» (Gimeno, 2006: 20), i que controlava minuciosament els textos historiogràfics que s'hi produïen (Soberanas, 1971; Gimeno, 2006: 150-177).

Pere el Cerimoniós no sols exigia als seus escrivans el compliment estricte d'uns terminis en els treballs de còpia —l'incompliment d'aquesta exigència li costà a Juan de

Barbastro que el rei no li concedís temporalment l'escrivania que li havia promès com a contraprestació (Rubió i Lluç, 1908: 231-232)—, sinó que la transcripció estigués ben feta («translat bé scrit e provat») i amb bona lletra («façats copiar bé e de bona letra») i que se li certifiqués, amb la indicació de «provat», l'acarament de certes transcripcions amb l'original («nos trametats translat bé scrit e provat»), tal com es feia a la Cancelleria en l'elaboració de les còpies documentals (Gimeno, 2006: 171-172). Prou que es constata això en el colofó del ms. C: «Mandato serenissimi domini Petri, Dei gratia regis Aragonum, Valencie, Maioricarum, Sardinie et Corsice, comitisque Barchinone, Rossillionis et Ceritanie. [...] Ego, Johannes de Barbastro, de scribania predicti domini regis Aragonum, oriundum Cesauraguste Iberi, in civitate Barchinone anno a Nativitate Domini m^o ccc^o octuagesimo, scripsi», on s'utilitzen les fórmules de la documentació diplomàtica: «Mandato [...] regis», l'enumeració dels títols del rei —d'acord amb el criteri del Cerimoniós, en què figura en segon lloc la seua condició de rei de València, i no en tercer, darrere de Mallorca, com solien fer els reis abans—, l'autoria, el lloc i la data. En paraules de Gimeno (1995: 175), l'encàrrec o «committenza» de Pere el Cerimoniós a Juan de Barbastro de la còpia del *LF* «se ha tornado en orden, en una especie de *iussio*, que la aproxima a la génesis de la documentación pública».

Ben diferent és la condició institucional del ms. H. Aquest prové, com hem vist, d'un altre còdex, en paper, propietat de Pere el Cerimoniós, que Ponç de Copons, abat de Poblet, li havia sol·licitat per traure'n una còpia. La còpia era, doncs, un encàrrec privat. De la naturalesa privada de H ens dona notícia la carta que Pere el Cerimoniós envià a Ponç de Copons l'11 de setembre de 1343, on deixa entendre que la iniciativa de fer-ne una còpia en pergami partí de l'abat («ut nobis dixistis»), ja que li diu que li trameta immediatament («protinus») el «librum pergameneum quem, ut nobis dixistis, ad opus nostri rescribi facere debebatis et sumi ex quodam alio papireo libro nostro». Cal dir que «nostri» s'ha transcrit reiteradament «vestri», però ja Heinrich Finke (1910: 72, n. 2) va advertir que devia tractar-se d'un error de còpia, perquè entra en contradicció amb el sentit de la frase i, corregint-la, «així se troba sentit en el passatge difícil d'interpretar». A la mateixa conclusió ha arribat de manera independent el competent medievalista Mateu Rodrigo, segons consulta personal, ja que el rei no reclama llavors la tramesa del «libro nostro» en paper, sinó la del «librum pergameneum» que copiava Destorrents. Encara que a partir de la lliçó «vestri» s'ha explicat que H podria ser una còpia privada destinada als monjos de Poblet (Altisent, 1974: 216-220), les paraules de la carta del rei «ut nobis dixistis» i l'orde del rei a l'abat que li trametés «protinus» el «librum pergameneum» deixen pocs dubtes que la iniciativa de copiar-lo partí de l'abat i que el destinatari del còdex —un regal de l'abat?—, era el rei i no el monestir. Altrament, el rei hauria precisat, amb una frase com «ad opus vestri monasterii», que la còpia anava destinada al monestir. El ms. H viatjà al Palau Reial de Barcelona potser l'endemà del 17 de setembre de 1343, data del colofó de Celestí Destorrents, i allí degué ser il·lustrat (Asperti, 1984: 153) i potser custodiat fins als darrers anys del regnat de Martí l'Humà (1396-1410), l'últim rei de la dinastia catalana. Ja no consta en l'inventari dels seus llibres (1410). Com veurem després, la còpia del *LF* que el Cerimoniós destina al seu fill, el futur rei Martí l'Humà, respon també a les característiques formals de C i del seu model. Però tant H (1343) com el model de C (1366-1367) degueren passar a mans privades potser abans de la mort de

Martí l'Humà. Si s'ha perdut el més mínim rastre del model del ms. C i de la còpia destinada a l'infant Martí, no ha passat així amb el H, que tenim documentat entre 1619 i 1837, sempre en mans privades, a Barcelona i possiblement a Lleida, però en cap cas a Poblet, i, a partir de 1837, a la Biblioteca Universitària de Barcelona.

Des del punt de vista documental, podem constatar que les característiques formals del model de C, que reproduïx la còpia de 1380, han estat avalades pels dos documents de la Cancelleria ja adduïts, datats concretament el 4 de febrer de 1367 i el 31 d'octubre de 1371. El primer document, publicat per Josep Hernando (1995: I, 390, núm. 261) i datat a Barcelona, fa així:

Ego, Arnaldus de la Pena, illuminator, civis Brachinone, confiteor vobis discreto Bernardo de Colle, de domo domini regis, civi Barchinone, quod dedistis et solvistis michi bene et plenarie ad meam voluntatem omnes illos septuaginta solidos et sex denarios monete Barchinone de terno, quos vos michi dare et solvere debebatis ratione illarum quadringentarum octuaginta quatuor litterarum, quas ego scripsi in quodam libro dicti domini regis vocato *Libre dels fets del rey en Jacme de bona memoria*, ad rationem videlicet unius denarii et oboli pro qualibet littera. Et ideo renuntiando exceptioni non numerate et non solute pecunie et doli, in cuius rei testimonium facio vobis et vestris de predictis septuaginta solidis et sex denariis bonum et perpetuum finem et pactum.

Testes: Raimundus de Gavano, Petro Dalmaci et Petrus Bellver, scriptores Barchinone.

En aquest document se'ns informa que Arnau de la Penya, il·luminador de llibres i ciutadà de Barcelona, reconeix haver rebut de Bernat Descoll, de la casa del rei, ciutadà de Barcelona, 70 sous i 6 diners de Barcelona per les 484 lletres que dibuixà en «quodam libro dicti domini regis vocato *Libre dels fets del rey en Jacme, de bona memòria*», a raó d'1 diner i 1 òbol per lletra. Doncs bé, si exclouem les caplletres historiades de l'incipit i del pròleg, el nombre de caplletres que encapçalen els paràgrafs o capítols de la còpia acabada abans del 4 de febrer de 1367 correspon a les 484 caplletres del manuscrit C, enfront de les 571 —en l'edició de Bruguera, 566—, de H (Pujol, 2008: 264).

El segon document, ja donat a conèixer el 1877 per Andreu Balaguer i Merino i reproduït per Rubió i Lluch (1908: 235-236), és també incorporat per Josep Hernando (1995: II, 435-436, núm. 298) en el seu repertori. En còpia només la primera meitat, en què se'ns descriu el còdex del *LF* que el rei Pere el Cerimoniós havia manat que fos lliurat a l'infant Martí:

Die veneris, xxxi die mensis octobris, anno a nativitate Domini M CCC LXXI

Ego, Saurina, uxor venerabilis Bartholomei de Bonany, civis Barchinone, nunc absentis, expensoris incliti domini infantis Martini, serenissimi domini Aragonum nati, et procuratrix generalis eiusdem viri mei, de qua procuracione constat per instrumentum publicum XV die martii, anno a nativitate Domini M CCC LX nono, confectum et clausum per notarium infrascriptum, confiteor et recognosco vobis Petro Palacii, civi dicte civitatis, tenenti claves archivi Barchinone armorum dicti domini regis, quod de mandato eiusdem domini regis vobis facto cum quadam littera sua clausa sub suo secreto sigillo, data Dertuse quarta die presentis mensis octobris, vobis de hiis directa, tradidistis michi, nomine dicti mariti mei recipienti, quendam librum pergamenum cum postibus cohoperis de corio virnilio, scriptum in romancio. Et incipit in rubro: «Aquest és lo comensament del pròlech sobre'l libre

que féu el rey en Jacme, per la gràcia de Déu rey d'Aragó, de Mallorca e de València, comte de Barchinona e d'Urgell, e senyor de Montpeller, de tots los feyts e de les gràcies que Nostre Senyor li féu en la sua vida». Et postea in nigro incipit: «Recompte mossényer sent Jacme que fe sens obres morta és», et cetera [...].

En aquest document se'ns informa que Saurina, esposa de Bartomeu de Bonany, ciutadà de Barcelona i majordom de l'infant Martí, confessa que, com a procuradora del seu marit, ha rebut de Pere Palau, ciutadà de Barcelona i arxiver del rei, un llibre en pergami, amb posts recobertes de cuir vermell, escrit en romanç, l'incipit del qual, en vermell, fa: «Aquest és lo comensament del pròlech sobre'l libre que féu el rey en Jacme, per la gràcia de Déu rey d'Aragó, de Mallorca e de València, comte de Barchinona e d'Urgell, e senyor de Montpeller, de tots los feyts e de les gràcies que Nostre Senyor li féu en la sua vida»; i el del pròleg, en negre: «Recompte mossényer sent Jacme que fe sens obres morta és, et cetera [...]». També ací, tant l'incipit com la primera paraula del pròleg, *Recompte* —forma verbal amb *-e* que es reitera quasi sistemàticament en els inventaris de llibres on figura el *LF*—, s'ajusten fidelment al model de C.

De tot plegat es poden deduir algunes conclusions molt clares, que posen de manifest el notable interès filològic i històric del ms. C, confirmen el seu caràcter de versió canònica del seu model i el relacionen estretament amb l'arquetip:

1) La datació de la còpia *oficial* en pergami del *LF* de l'arxiu del Palau Reial de Barcelona deu ser pròxima a la del 4 de febrer de 1367, en què es paga a Arnau de la Penya el treball d'il·luminació de les caplletres, molt probablement realitzat a continuació del treball de còpia. Si tenim present que la durada del procés de còpia i il·luminació del ms. C per Juan de Barbastro va ser de «más de mey anyo», podem inferir que la del manuscrit de 1367 degué ser més llarga, per tal com el copista i l'il·luminador no va ser la mateixa persona. La còpia es degué fer al llarg del 1366 i potser s'acabà el gener del 1367.

2) En la còpia acabada el 1367 no coincideixen copista i il·luminador. En conseqüència, sembla raonable deduir que el fins ara no documentat amanuense del còdex que la contenia realitzà el seu treball de còpia a partir d'un esborrany en el qual ja s'havia aplicat la regularització gràfica, morfològica i sintàctica que imposava la Cancelleria de Pere el Cerimoniós. Aquesta adaptació implicaria que el manament reial d'actualització del *LF* degué produir-se com a més tard cap a 1365, data per cert en què el rei habilità una cambra del Palau Reial de Barcelona destinat a la «nostra scrivania» (Gimeno, 2006: 60).

3) La versió de 1367 deriva d'un manament reial, car és Bernat Descoll, llavors lloc-tinent del Mestre Racional, qui pagà a Arnau de la Penya la il·luminació del còdex. Recordem que Bernat Descoll va ser el principal redactor de la *Crònica* de Pere el Cerimoniós. Tant la còpia de 1367 com la de 1380 són documents sotmesos als filtres i procediments propis de la documentació cancelleresca. En canvi, el ms. H, havent partit d'un encàrrec de l'abat de Poblet i havent-se realitzat fora de l'àmbit de la Cancelleria reial, no va estar sotmesa als criteris de comprovació textual que comportava l'execució de les còpies documentals ordenades pels monarques, com bé posa de manifest ja l'alteració del primer mot de la còpia.

4) Ignorem qui realitzà el treball d'actualització de la versió de 1367. No podia ser un copista qualsevol. Hem de pensar en algun dels col·laboradors més pròxims de Pere el

Cerimoniós. A títol d'inventari recordem que, des del 1365, era protonotari de la Cancelleria Jaume Conesa (ca. 1320 —, ca. 1390), el qual, el 1367, acabava la seua traducció de les *Històries troianes*; també que, aquell mateix any, Bernat Descoll ja era lloctinent del Mestre Racional i que serà, durant la resta del regnat del Cerimoniós, el destinatari de les instruccions minucioses d'aquest per a la redacció de la seua *Crònica* (Gimeno, 2006: 150-155); així mateix que, des del 1352, treballaven a la Cancelleria reial Bernat de Bonastre i, des del 1362, Bernat Miquel, dos dels principals col·laboradors del Cerimoniós. Qualsevol d'aquests o d'altres il·lustres secretaris de Pere el Cerimoniós, i no un mer copista, degué ser el responsable de les modificacions gràfiques i gramaticals introduïdes en el text del *LF* de l'arxiu del Palau Reial considerat com a canònic. Entre aquests, el millor situat és Bernat Descoll, a causa de la seua intensa implicació en la redacció de la *Crònica* del Cerimoniós.

5) Atesa la reverència que el rei Cerimoniós professava al seu tresavi —precisament l'any 1366 ordenava unes reformes al sepulcre de Jaume I destinades a intensificar la sacralització de les seues despulles—, i el seu control rigorós de la documentació històrica —més encara si es tractava de la materialització gràfica de les paraules del seu venerable antecessor—, cal deduir que el rei degué vigilar molt minuciosament el procés d'actualització gràfica i gramatical del *LF*, amb no menor cura que la que esmerçà en el conegut procés de redacció de la seua *Crònica* (Gimeno, 2006). Pere el Cerimoniós no hauria acceptat cap retoc del *LF* al marge del seu criteri i, si ordenà que es fes una versió del *LF* a partir d'un model diferent del que copià Destorrents, és perquè degué comprovar que era textualment el millor i el que gaudia de la màxima consideració institucional.

6) Encara que alguns historiadors, com Àngel Aguiló i Jaume Massó, es van fer ressò de les afirmacions de Gabriel Llabrés sobre la presència d'«alguna apostilla autògrafa y señales marginales del rey don Pedro» al ms. C, experts en paleografia com Gimeno (2006), l'han silenciada. En tot cas, les possibles anotacions i observacions del Cerimoniós es degueren produir en la versió de 1367. Però les nombroses marques de lectura coetànes de la còpia de Barbastro confirmen que fou sotmesa a revisió (Ferrando, 2010a).

7) El valor canònic de C, derivat del model de 1367, va ser avalat pel Cerimoniós en fer adoptar el model de C per a les còpies oficials que destinà a ciutats com Mallorca o al seu fill, l'infant Martí, i s'ha vist confirmat en constatar que no sols el ms. D, derivat de la còpia de l'arxiu del Mestre Racional de València, sinó també el ms. O, potser pertanyent al Consell de Cent de Barcelona, s'ajusten als seus mateixos criteris formals i lingüístics que ja devia tenir la còpia de 1367.

8) Ja des de Juan Fernández de Heredia i fins a la Renaixença, la historiografia de la Corona d'Aragó ha considerat com a text canònic del *LF* la versió de la família β . Prou que ho va posar en evidència el prestigiós i ben documentat historiador aragonès del segle XVI, Jerónimo Zurita, en optar per una font d'aquesta família per als seus *Anales de la Corona de Aragón* (1562-1579) i en confegir i anotar el seu ms. N a partir d'almenys dos o tres còdexs de la mateixa família.

CAP A LA RECONSTRUCCIÓ DE L'ARQUETIP

La transmissió medieval del *LF*, bé en versió catalana —fonamentalment els ms. H, C, O i D—, bé en la versió llatina de Marsili o bé en l'aragonesa de Fernández de Heredia, ens forneix molts elements per a proposar la reconstrucció de l'arquetip. Cal advertir, però, que la *contaminatio* entre els manuscrits i les innovacions, conscients o no, de cada copista compliquen i relativitzen els resultats de qualsevol proposta de *stemma codicum*. I no sempre qualsevol omisió textual serveix per a dilucidar l'adscripció d'un manuscrit a una determinada família textual. Ben mirat, elaborar un *stemma codicum* és una operació més o menys mecanicista, molt complexa i discutible, que difícilment ens pot donar uns resultats absolutament fiables. Si l'aplicació de la crítica textual ens pot ajudar a traçar l'arbre genètic de la transmissió material del *LF*, l'anàlisi crítica i filològica de cada *testes* pot matisar o fins i tot capgirar els resultats d'aquella. A hores d'ara, sense disposar encara de l'edició crítica de la versió de Marsili —afortunadament, d'imminent aparició—, ni de la del ms. N, el manuscrit confegit i anotat per Zurita, resulta molt problemàtic proposar un *stemma codicum* definitiu del *LF*. I encara caldria revisar l'aparat textual de l'edició de Bruguera.

Així les coses, en aquesta ocasió ens limitarem a proposar un *stemma codicum* provisional, basat en alguns *loci critici* importants, en algunes omissions textuais significatives i en dades de caràcter filològic i documental. Entre els *loci critici* prioritzarem els de naturalesa onomàstica, que es presten menys a alteracions textuais. No cal dir que la comparació de les omissions textuais entre dos o més manuscrits ajudarà a situar-los en l'*stemma codicum*, però excepcionalment podrien donar-se omissions coincidents per causalitat, sobretot provocades per homeotelèton, que poden complicar la ubicació genealògica dels manuscrits. La transmissió del *LF* s'ha fet a través de nombroses còpies intermèdies, que generalment no podem documentar. En l'*stemma codicum* que propose només incorporaré, amb sigles preses de l'alfabet grec, les còpies intermèdies absolutament exigides per raons ecdòtiques i filològiques. Però, òbviament, això no exclou que n'hi haguessen d'altres. No podrà ser, doncs, sinó un *stemma codicum* discutible, sobretot si tenim en compte que en molts casos es detecten petges clares de *contaminatio*. En tot cas, no hem de perdre de vista que les petites diferències textuais entre els diversos manuscrits no invaliden la constatació que la crònica jaumina se'ns ha transmès d'una forma molt fidel, probablement perquè s'era ben conscient de la seua gènesi oral i, en el cas dels regnes de Mallorca i de València, perquè se la tenia com a la crònica fundacional dels respectius regnes.

a) ELS MANUSCRITS H I C I EL *LIBER GESTORUM*

Ja hem vist que H és el representant medieval únic de la família textual α , ben enjorn diferenciada de la família β . Caldrà dilucidar la relació genètica de H amb les versions de Marsili i de Fernández de Heredia i, una vegada establida, explicar-ne les vinculacions amb la *traditio* directa catalana, especialment amb C.

Les diferències més cridaneres entre H i el *LG* s'observen sobretot en l'onomàstica, en casos com *Burbàguena* per *Berga* / *Borja*, *Loarre* per *Sobrarý*, *Boatela* per *antemura-*

le, arquibisbe de Terragona per *archiepiscopus Narbonensis*, Talahorre per *Calahorra*, o Açnars de Luna per *Aznarii Darue*, per posar només alguns exemples. Són errors significatius difícils de justificar. No sabem fins a quin punt aquests errors, únics en la tradició manuscrita del *LF*, són deguts, com suggereix Asperti (1984), a una còpia intermèdia, o si són imputables a les llibertats que es prengué el copista Destorrents tal com sembla deduir-se del seu intervencionisme lingüístic, o si a tots dos factors alhora. Ara bé, són tantes les diferències entre H i el *LG* que sembla raonable la hipòtesi que la bifurcació textual ja devia existir quan Marsili féu la seua versió llatina. Sembla raonable, doncs, propugnar un hipotètic ms. α , model directe o indirecte de H, que seria alhora el subarquetip de la família textual α . En canvi, el gran nombre de coincidències onomàstiques del *LG* amb C situen la versió llatina clarament en la família textual β (Ferrando, 2014: 193-199). Les diferències entre el ms. α i l'*exemplar* de l'arxiu del Palau reial de Barcelona que copià Marsili, deduibles de H i del *LG* respectivament, i el lapse de temps transcorregut entre la data de l'arquetip (ca. 1276) i la còpia de Marsili (1313) suggereixen com a mínim una còpia intermèdia entre ω , és a dir, l'arquetip, i el *LG*, la qual designem amb la lletra grega β , anterior a 1313, i que seria alhora el subarquetip de la família textual β . Sembla raonable suposar que la lectura d'un text autorial copiat sobre paper, que degué ser consultat reiteradament pels membres de la família reial, i el previsible desig d'aquests de posseir-ne una còpia obligaren a traure'n més d'una.

A pesar dels afegits textuais de Marsili, fàcilment detectables, la comparació entre H i el *LG* permet concloure que, el 1313, Marsili degué copiar una versió, la del ms. β , més pròxima a la de l'arquetip que no a la del ms. α , font de H. El *LG* ens permet comprovar que, d'acord amb tota la família textual β , aquest ms. β devia portar correctament, per exemple, *esguardan*, traduint «*attendentes*», com fa C, contràriament a la lliçó errònia «e esgordam» de H (59.33), i «*Senyor, lexats-o estar*», absent a H (74.24), però no al *LG* («*Dimitatis, Domine*») ni en la resta de manuscrits (Bastardas (2007: 368-369). És per això que ja Bastardas va considerar que «Marsili havia de traduir del mateix arquetipus o d'un còdex molt pròxim a l'arquetipus», és a dir, de l'hipotètic ms. β .

El llatí de la versió de Marsili ens ajuda poc a detectar els hipotètics apel·latius catalans de la família β . La coincidència, per exemple, entre *avoçtarda* de H (458.8) i *avoztardas* del *LG*, que també té les *Gestas (abutardas)*, confirma que aquella és la forma que devia tenir l'arquetip, mentre que *ostarda* de C (cap. 385) ha de ser fruit del model de 1367, ja que és una lliçó compartida per DENV. En canvi, Marsili convertí els dos casos d'*almatrach* de H, que a C apareixen com a *almatrach* i com a *matalaf*, en exclusivament *matalafium* (Biosca, 2013: 136), o optà per *bonum equum* per a traduir *guiçado* (*guilando* a H). En el primer cas, Marsili ha reduït la variació a una única solució, llatinitzant *matalaf* en ambdós casos, opció que no implica que fos l'única exclusiva de l'arquetip. En el segon cas, potser la manca d'una bona informació sobre un terme que Marsili probablement desconeixia el duigué a adoptar una formulació imprecisa, que ens ajudava poc a decantar-nos per una de les dues variants que trobem a H i a C respectivament. Si ara ens podem decantar per *guiçado* és gràcies a la filologia i al testimoniatge de N. Però més sovint el *LG* permet deduir la lliçó correcta de l'arquetip, com han fet veure filòlegs com Josep Maria Pujol (2008a; 2008b; 2010), Gabriel Ensenyat (2009), Xavier Renedo (2010; 2014) i fins i tot el mateix Bruguera (2008b).

Les discrepàncies de H amb el LG i C són degudes sobretot a homeotelèuton i a l'intervencionisme lingüístic de Destorrents. Una frase com «e nós pregam al rey que entràs en València, e ell atorgà'ns-ho e plach molt a la regina» de C, que correspon a «*Rogavitque ut rex Castelle cum suo consorte veniret ad civitatem Valencie*» del LG, però que és absent a H (501.5), permet reconstruir l'arquetip (Ferrando / Escartí, 1995: 14). No es pot descartar que les alteracions onomàstiques de H provinguen d'una còpia confegida per algun cronista, ara que sabem que cronistes com Bernat Desclot i Ramon Muntaner (Cingolani, 2004; Renedo, 2010) manejaren el LF.

b) ELS MANUSCRITS H I C I LES GESTAS

En altres llocs (Ferrando, 2010a; 2013), he tingut l'ocasió de relacionar les *Gestas* amb H i C i el LG i de coincidir amb Martínez Roy (2010: 48) que la versió aragonesa s'havia de incloure en la família β. Ara només en recordaré les conclusions bàsiques.

Les *Gestas* adopten lliçons correctes comunes amb H. Ho acabem de veure a propòsit d'*avoçtardas*. I ho confirmen mots com *reposasse* (Martínez Roy, 2010: XLVI), que es correspon a *romanrem* de H (228.9), però no a *beurem* de CDENV, i antropònims com *Sant de Mora* (Martínez Roy, 2010: 200), que és *Sanç de Mora* a H (223.7) i *Sancius de Mora* en Marsili, però *sens demora* a CDEV. En suport d'aquesta constatació, encara podríem afegir, a més dels que ja vam adduir en altre lloc (Ferrando 2013), com ara *poca edat* (*ninea* a H), *primero* (*primer*), *honrar* (*onrar*), *con bien* (*ab bê*), *xech* (*xech*), alguns exemples dels capítols 127, 128 i 129 (ed. Bruguera) del LF, que Colón (2010: 73-74) analitza en el seu estudi sobre el lèxic de les *Gestas*: lliçons com *frontera*, *en Valencia*, *de la tierra*, *es logar plano* i *fuéssedes* guarden una correspondència literal amb H i no amb C. Tanmateix, les *Gestas* desconeixen H. Així, tradueixen «se emparó» a partir de l'*emparàs's* de la família β, que al LG és *admisit*, mentre que a H és *espantà's* (171.7); o tradueixen «maestre del Temple» a partir del *mestre del Temple* de la família β, que al LG és *magister Templi*, mentre que H només transcriu *maestre* (559.1) (Ferrando / Escartí, 1995: 14).

Però les *Gestas* no provenen tampoc de Marsili. Bastarà un exemple onomàstic per a il·lustrar-ho: *Montesa*, topònim així transcrit a H i al LG, és transformat en *Orontesa* a CDEN (ed. Ferrando / Escartí, 298; ed. Bruguera, 368.21; per cert, erròniament transcrit per Ferrando 2013 i 2014 com a *Orentosa*, que cal corregir), exactament la mateixa forma que a les *Gestas*. I no provenen tampoc de la versió de 1367, que hem designat amb la lletra grega δ, on ha de ser *Orontesa*. Per a demostrar-ho també ens servirà un exemple ja molt comentat: la versió de 1367 devia portar la lliçó *tot zo* allà on H transcriu *tot ço* (ed. Bruguera, 349.4: «Altea e *tot ço* que s'enserrava dins sos térmens»), que, interpretat a tort com un topònim fantasma *Totzo*, esdevé *Botzo* a C, *Torzo* a DEN i *Tormo* a V. En canvi, Fernández de Heredia tradueix «Altea et *todo aquello* que encierra dins los términos» (ed. Martínez Roy, 2010: 282), que s'ajusta al text de Marsili: «Alteam et *ea* que intra istorum locorum terminos continentur» (ed. Martínez San Pedro, 1984: 316), és a dir, no depèn de δ, punt de partença de CDENV. Cal postular, doncs, l'existència d'una còpia intermèdia entre el model de Marsili i C, que designarem amb la lletra grega γ, datable abans de 1367 i probablement també abans de 1343, ja que si bé reflecteix la bona lliçó de H

quant a *tot ço*, en canvi no ho fa així respecte a *Montesa*. Un topònim lleugerament alterat a les *Gestas* com *Escardayo* (Martínez Roy, 2010: 267), que és *Escardeyno* a H (320.6) i *Estar deyno* a CDEV, confirma que Fernández de Heredia no es basà ni en H ni en δ .

Juan Fernández de Heredia (ca. 1315-1396), que estigué vinculat a la cort del Cerimoniós des del 1338, en què el rei el nomenà conseller seu, potser va obtenir entre 1338 i 1343 la còpia del *LF* de la qual se serví per a les *Gestas*. Aquest manuscrit català γ , que desconeix tant H (1343) com les modificacions de δ (1367), devia integrar alhora lliçons com *avoçtardes*, potser *tot zo* —origen del *Totzo* de D—, *ninea*, *primer*, *d'onrar*, *emparà's*, *Sanç de Mora*, *bavieca*, *romanrem*, *Orontesa*, *maestre del Temple*, etc. Una omissió de CDEV com «per lo rey de Castella que-ns prega», que es troba a H (372.7) i que les *Gestas* preserva («a grandes pregarias del rey de Castiella»), o un error de CDEV com «que nós la cobraríem», que és «que nós la combatriem» a H (352.4) i «que él combatrié» a les *Gestas*, tots dos exemples adduïts per Biosca (en premsa), confirmen que les *Gestas*, que deuen ser anteriors a la versió institucional de 1367, depenen de γ . ¿Podria aquest ms. γ , model de les *Gestas*, tenir res a veure amb el que va fer copiar el 1335 el rei Alfons el Benigne? En tot cas, podria ser una còpia anterior a 1343, ja que no va tenir en compte H.

c) EL MANUSCRIT C I LA TRADITIO VALENCIANA MEDIEVAL

La col·lació de C i D amb H, amb el *LG* i amb les *Gestas* permet assegurar que alguns errors compartits per C i D provenen de δ , la còpia cancelleresca de 1367 (Ferrando, 2010a). Ara bé, aquests errors conjuntius són quasi insignificants en comparació amb les estretes coincidències entre C i D enfront de H. Així, si examinem el pròleg del *LF*, podem constatar que C i D coincideixen en «Recomte», «sens», «res», «Déus», «persona», «prou», «lahor que hom», «és complida», «humanalment», «mensonja», «donar» i «exemple», enfront de *Retrau*, *senes*, *re*, *Déu*, *pressona*, *bé*, *cosa que l'hom*, *perquè-s cumple*, *humanament*, *monçònega*, *dar* i *eximpli*, respectivament, de H. Més encara, si traslladem la comparació als capítols 144-145 (172-174 de l'ed. Bruguera), per exemple, que com veurem després també duu el ms. O, podrem llegir indistintament a C i D «córrega», «establiríem», «que aytant bé-m guarré», «millor», «algun», «volch», «veem», «eren», «fonèvol», «matalaf», l'omissió de «fort bé», «havien», «dins», «pedres», «per lo», «levam», «deuen» i «axí com dejús és scrit presem la vila» allà on a H trobem *acorre*, *estalviarem*, *qui també gorré*, *meylor*, *negun*, *vench*, *vim*, *haviem*, *fenèvol*, *almatrach*, *fort bé*, *haviem*, *ins*, *peyres*, *pel*, *levam*, *deu* i *presem la vila axí com dejús és escrit*, respectivament.

Tenim prou amb examinar l'aparat textual de qualsevol pàgina de l'edició del *LF* feta per Bruguera (1991: II) per a constatar que CDEV van quasi sempre junts enfront de H. Això explica que CDEV compartisquen quasi sempre els mateixos errors, com ara *vivea* (21.45), *donar* (31.16), *esvair* (176.16) o *sens demora* (223.7), per posar només alguns exemples, que són errors necessàriament presents en la seua font comuna, la versió de 1367, el ms. δ . Però el manuscrit valencià D, datable ca. 1500, no depèn de C (1380), el cappare de la família β . Que D no deriva de C prou que ho proven indicis com l'omissió textual a C de «E sobre asò vench-nos missatge que-ls moros havien gitats los nostres de

la cava» (70.30) —un cas d'homeotelèuton, ja que el mot anterior d'aquesta frase és «cava»—, omissió que no es dona a H, ni al LG ni a les *Gestas*; o les lliçons *bast* de D per *abast* de C (130.15), o *Ostarich* de D per *Ostalrich* de C (130.5), o *Torzo* de D per *Botzo* de C (349.4). Tampoc D reflecteix una correcció de C: una mà lleugerament posterior a la còpia de 1380 substituï la lliçó original *ab exades* (73.23), reproduïda també a DEV, per *abaxats* per confrontació amb el LG, que duu «*dimissi*» (Ferrando, 2014: 209).

El ms. D sol separar-se de C quan modernitza. Així, si comparem el pròleg del LF d'ambdós manuscrits, observarem que D presenta «sanct», «jatsia», «evíem» (haviem), «donava», i «ha duys» allà on C té *sant*, *jassia*, *teníem*, *dava*, i *ha aduys*, respectivament. Es podrien adduir molts exemples de D de notable interès lexicogràfic, com *moros*, en lloc de *sarraïns* de C (73.30), que revelen una voluntat de modernització d'acord amb les preferències del català de València de ca. 1500. Però en el mateix pròleg constarem que D, en lliçons com «volch complir nostre Senyor», «féu-nos» i «coneg» s'aparta de H i C, que fan *volch nostre Senyor complir* (1.3), *feya'ns* (1.13) i *coneguem* (1.30), respectivament. Lliçons d'altres capítols, com «metjar» per *enviar* (161.10), «pas» per *secans / ssas* (187.12) «Tortosa» per *Ulldecona* (237.31) o «havia en València» per *en València havia* (269.13) confirmen aquestes discrepàncies i exigeixen un manuscrit intermedi, que designem amb la lletra ε, potser contemporani de C i O. Si C i O semblen fruit de la política de difusió de la versió de 1367 duta a terme pel Cerimoniós, és improbable que València no hagués comptat amb una còpia similar a la de Mallorca i Barcelona. Si C és de 1380 i O és datable per aquells anys, probablement anterior a la mort del Cerimoniós (1387), el manuscrit valencià ε també podria ser anterior a 1387. Tanmateix, és improbable que no hagués existit a València una altra còpia intermèdia entre l'hipotètic ε, de finals del segle XIV, i D, de ca. 1500. Hi ha massa distància lingüística entre CO i D perquè no fos així. Que hi degué haver una altra còpia intermèdia completa ho suggereix el manuscrit fragmentari F, també d'origen valencià i datable cap a mitjan segle XV, que és un resum de la part dedicada a la conquesta de València. Aquesta hipotètica còpia completa, que hem designat amb la lletra grega π, deu ser, com veurem després, molt poc anterior a F, i devia marcar la transició lingüística entre ε i D. A ε o a π han de ser atribuïts errors com *comte de Salces* per *còmit de galces* (47.13).

d) EL MANUSCRIT O

El manuscrit fragmentari O s'ha de relacionar «amb el grup CDENV o bé amb C, quan aquest se separa dels altres» (Bruguera, 1999: 187). Ja hem vist que les lliçons *emparàs's* (171.7) o «l'acort fo aytal» (178.1) exemplifiquen la vinculació de O al grup CDENV i la seua separació de H, que llegeix *espantà's* i «e fo aytal l'acort», respectivament. Les variants pròpies són poc significatives. Les coincidències de O amb C, com *Eximèn* (171.5), *ojen* (176.4), *sauls* (177.12), *roba* (177.9), etc. posen de manifest una vinculació més estreta entre ells dos que no amb D, que innova i modernitza més. Tanmateix, lliçons a O com *declaran* (176.5) allà on CDEV transcriuen *esclarín*, o l'absència del sintagma «que havíem dita» (170.3), que sí que figura a CDEV, suggereixen que el copista de O pogué consultar un altre manuscrit anterior a la versió de 1367 —que és

possiblement la versió que introduí *esclarín* i «que havíem dita»—, ja que H té *desclaran* i també omet «que havíem dita». Però aqueix hipotètic manuscrit difícilment pot pertànyer a la família α , ja que no acumula trets específics d'aquesta família.

La distinció de vocals àtones i l'ús d'alguns diatopismes, com *gledes* —variant documentada al *Torcimany*, de Lluís d'Averçó, i ara encara viva a la regió de Tortosa—, per *cledes*, suggereixen que el copista del ms. O pogué ser algú procedent d'aquesta regió o fins i tot que el manuscrit podria haver estat copiat a la ciutat de Tortosa. En tot cas, aquest copista manifestà una voluntat catalanitzant i modernitzadora amb innovacions com la substitució de *cerca* (170.13) —possible aragonesisme del català extremoccidental, per *prop*—, i de *logar* per *loch* (171.11), els diversos exemples de la desinència verbal *-au* per *-ats*, les velaritzacions verbals en casos com *responguem* o *digueren*, o el predomini de les variants lèxiques més modernes, com *nit*, *spasa*, *pedres* i *divendres*. La lliçó *ben servir* de O per *fer servici* dels altres manuscrits de la família textual β , adduïda per Biosca (en premsa), sembla una innovació singular de O, que no qüestiona la vinculació genètica de O al grup CDENV. No és improbable una còpia intermèdia entre δ i O i que aquest últim manuscrit for posterior al regnat de Pere el Cerimoniós.

e) EL MANUSCRIT F

La notable conservació de manuscrits valencians del *LF*, text que narra i legitima la creació del regne de València, s'inicia cronològicament amb el manuscrit fragmentari F, de mitjan segle xv, que, com hem dit, resumeix els capítols dedicats precisament a la conquesta jaumina del regne, com farà el 1515 l'*Aureum Opus*. El ms. F també deu derivar indirectament de la versió de 1367, atès que, com ha posat de relleu Biosca (en premsa), comparteix amb CDN l'omissió textual del fragment «E era nostre acord que ja havíem vist Cullera» (192.7) —un cas d'homeotelèton, ja que el mot anterior és també «Cullera»—, que conserva H. Pertany, doncs, a la família textual β .

Ara bé, F no pretén reproduir, ni que siga resumidament, la literalitat del *LF*. La llengua de F tendeix a aproximar-se al parlar de València de mitjan segle xv, com veiem en exemples com «puix som ací davant vós» en lloc de «pus som aquí denant vós» (127.11), o «si vosatres voleu que yo hi diga» en lloc de «pus volets, mestre, que jo hi diga» (127.15), preservats a CDEN. El ms. F deu ser un resum dels capítols de la conquesta de València fet a partir d'una versió completa quasi coetània del *LF*, derivada de l'hipotètic ms. ϵ . Aquesta hipotètica versió completa, que designem amb la lletra grega π , devia contenir alguns dels trets de AO i de D, com ara «tant de bé» que llegim a AO (fol. 1r), en lloc de *tan bé* de H, C i N (127.6), o, com ha remarcat Biosca (en premsa), «armats» i «metjar», que llegim a AO i D, en lloc de *guarnits* (159.13) i *enviar* (161.10), lliçons de H, C i N. Fins i tot és probable que π fos la còpia del *LF* que guardava l'arxiu de la Ciutat de València i que reproduís una hagiografia de sant Jordi, ja que tant el còdex que copia F com el còdex que copia D duen la reproducció del mateix text d'una *Vida del gloriós màrtir mon senyor sant Jordi*, el sant màrtir que hauria ajudat Jaime I en la conquesta de la ciutat de València. La incorporació de la *Vida de sant Jordi* sembla confirmar

el caràcter emblemàtic que devia tenir per a la Ciutat i Regne de València un còdex, el ms. π, que devia reunir la biografia del rei conquistador i fundador del Regne i l'hagiografia de sant Jordi, no debades instituí patró de València ja el 1343, prou abans que a Mallorca (1407) i que a Catalunya (1456) (Ferrando, 2011a).

f) EL MANUSCRIT N

El ms. N, titulat *Crónica del rey don Jayme de Aragón*, confegit per Zurita, també es vincula a la família β. En concret, deriva bàsicament de δ, ja que comparteix moltes lliçons de la versió de 1367, que coneixem a través de CDEV (*formatge, oroneta, ostarada, sas, treces*, etc.). Entre els errors conjuntius destaquen *sens demora, se cuydara* i *torres*, ja comentats. El manuscrit més pròxim a N és possiblement C, perquè coincideix, per exemple, en lliçons del cap. 127 com «volc nostre Senyor complir», «teníem», «ha aduyts», «vergonya lo'n», «dava», «perquè és complida», «humanalment», «mensonja», que en alguns casos difereixen de D. Però en aquest mateix capítol té una lliçó, «e frèvol» (127.35), que només trobem a H, cosa que implica que ha consultat un manuscrit diferent de CDE. De fet, algunes grafies del mateix cap. 127, com *creura* o *sa allongaria*, suggereixen que Zurita podria haver consultat un manuscrit oriental del LF.

Altrament, N té punts de contacte amb el manuscrit valencià D, com suggereixen l'ús de la variant *Torzo* o les lliçons *ne yc* a D i *ni yc* a N, que corresponen a *ni hi* de H i C respectivament (228.9). També N comparteix amb D *rauba* (177.9) allà on C fa *roba* i H, *robes*. Ens caldrà acumular unes quantes proves més per a confirmar la relació de N amb D, que forçosament, per raons cronològiques, només podria ser de dependència directa o indirecta, ja que N és posterior a D. Així, el sintagma «Jacme, fiyl nostre» de H (563.2), que correspon a «*Jacobus, filius noster*» de Marsili, es redueix a «Jacme» a C, però és «Jacme, nostre fill» a DENV. La lliçó *avinent* de H (310.11) esdevé *aculliment* a C, però *acullent* a DENV. Igualment, la lliçó *turchs* de H (199.13) esdevé *turres* a C, però *torres* a DENV. Així mateix, la lliçó *geyns* de H (265.21) esdevé *gents* a C, però *ginys* a DENV. En canvi, *a avant* de H (316.13) és omès a CDEV, però no a N, on és transcrit *aenant*. En el cas de *ab exades* (H) o *abaxats* (C), Zurita optà per la primera lliçó, però transcrita *ab axades*. Esmenes com *trenuyda* per *tremuda* (28.9) o *no-n vaja* per *no-n pague detràs* (26.26) confirmen que Zurita consultà almenys un segon manuscrit.

En realitat, Zurita, que féu unes llargues estades a l'Arxiu Reial de Barcelona i al de València el 1553 i el 1560, respectivament, confegí un manuscrit híbrid del LF, amb lliçons procedents d'un còdex vell (*ayçò, fazia*, etc.) i lliçons procedents d'un o dos còdexs més moderns, que li permeteren substituir *lleixar* per *deixar*, *gosà* per *hosà*, etc. No cal dir que aquestes innovacions dificulten la caracterització genealògica de N. I encara la complica més si les innovacions procedeixen del mateix Zurita, com sembla passar en algunes casos. Així, on H té *gorré* i CDEV tenen *guarré* (173.7), N modernitza en *guariré*. A 1.16, N presenta *altra part* on tots els altres manuscrits fan *altre loch*. Una omisió textual a N com «e els de la vila faeren-ne bé mil en los murs e toquaren los tambors» a continuació de «toquaren los tambors» (264.13), detectada per Biosca (en premsa), que no es dóna ni a C ni a D, sembla d'entrada un cas d'homeotelèton, però si tenim en compte que aquella

frase no es troba a H ni tampoc sembla reflectida en les *Gestas*, que l'aragonès Zurita devia conèixer bé, potser caldria atribuir-la a la informació que li proporcionava el còdex vell de què parla el cronista aragonès.

No és fàcil així traure'n, de tot plegat, una conclusió apodíctica. En tot cas, la doble *contaminatio* de N, fruit del contrast textual amb un «còdex vell», que potser consultà a Barcelona, i amb dos còdexs més moderns, que potser consultà a València, no posen en qüestió la vinculació de N al ms. δ (1367).

g) EL MANUSCRIT E I L'EDICIÓ DE 1557 (V)

Ja hem vist que D no sols modernitzà morfològicament el text jaumí i adoptà alguns trets de la *scripta* valenciana de l'època, sinó que probablement també tingué en compte un altre manuscrit, més antic que el seu antígraf, si interpretem l'esborrat del sufix *-ol* en el molt *breçol* com un indicatiu del treball de contrast amb una altra font (Ferrando, 2014: 212). Doncs bé, D trameté els seus errors i omissions a EV, com ara la lliçó errònia *hoirem* per *ojen* de C, *oyen* de O, *ogen* de N i *senten* de H (176.4) o l'omissió de «que-ns ajudàs» (174.22), que no falta a CON ni a H. És per això que els mss. DE i V comparteixen pràcticament el mateix títol i una mateixa anotació al colofó, la que fa referència a la presa de València i als anys de vida del rei, i fins i tot l'absència material del text corresponent a un foli. Concretament, ometen el text que va des de «E conaguem...» fins a «havem enteses e haurem nostre» (des del final del foli 19 v al principi del 20 r del ms. D, corresponent a part dels caps. 42-44 en l'ed. Ferrando / Escartí, i dels caps. 40-42 en l'ed. Bruguera), que C reproduceix. També E adopta *Tortosa*, com D, diversament a com ho fa C, que transcriu *Ulldecona*, exactament igual que H (237.31), Marsili i N. En el cas de DE, els paral·lelismes textuais són quasi absoluts. Sense eixir-nos del capítol 1, podem constatar que D i E comparteixen, per exemple, «evíem», «ha duys», «malalties», «coneg e vehem» i «conexén» allà on a C llegim *teníem*, *ha aduys*, *malauties*, *coneguem* i *conexem*, respectivament. El ms. D deu procedir de la còpia del LF que guardava l'arxiu de la Ciutat de València, el ms. π, però ja hem advertit que el seu copista degué tenir en compte almenys un altre manuscrit, mentre que el copista del ms. E es limità a reproduir servilment i a vegades maldestrament D.

El curador de la versió impresa de 1557 també degué consultar un altre manuscrit, més antic que DE, potser perquè els jurats de la Ciutat de València es van proposar convertir el LF en un text *clàssic*. Aquesta decisió institucional de tractar el LF com un text *clàssic* és la que es pot deduir del títol del llibre imprès i de la dedicatòria a l'infant Carles d'Àustria, on s'observa el ressò de l'obra magna de Július Cèsar, *De rerum gestarum commentarii* (Ferrando, 2008a): *Crònica o comentaris del gloriosíssim e invictíssim rei en Jacme primer*. Això explica que el curador del text, Francesc Garcia de Trujillo, sense deixar de tenir com a referència bàsica el ms. D, restituís, no sempre coherentment, lliçons més antigues. Així, V s'allunya de DE en editar, més d'acord amb la versió de C, «e fom ans que la nuyt fos scura a l'Alfambre e aquí sopam», on s'observa la innovació de l'adverbi *ans*, la supressió de la modernització sintàctica que introdueix AO («e fom allí enans que la nit fos scura e, stan a l'Alfambre, sopam»), i la

preservació de l'article definit davant Alfambre, d'acord amb D. S'expliquen així les diferències entre V i AO, encara que totes dues versions tinguessen un referent únic, el manuscrit de l'Arxiu de la Ciutat.

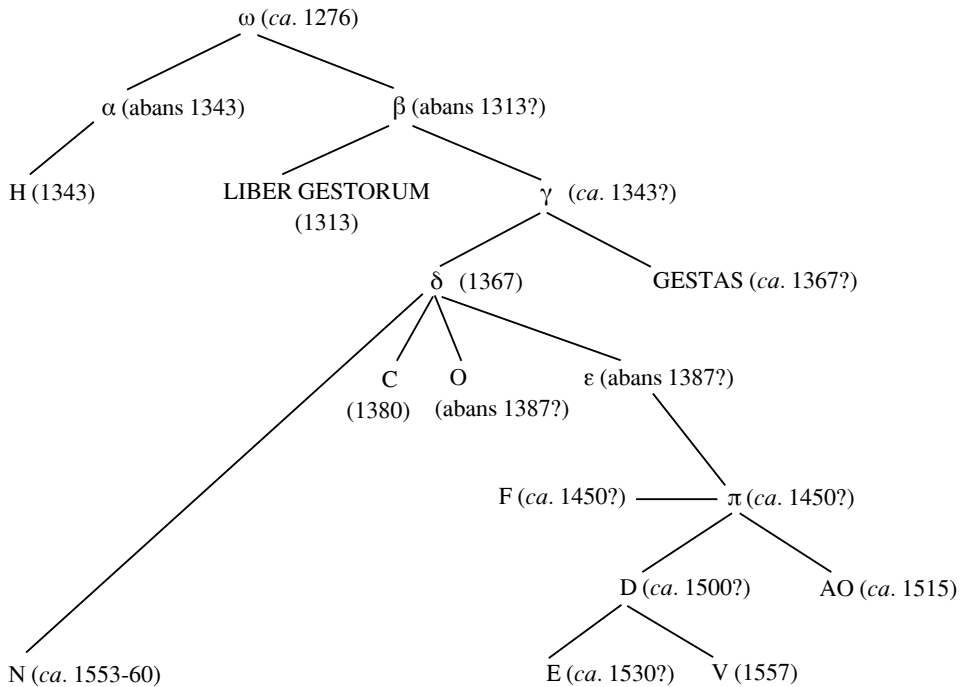
h) L'EDICIÓ FRAGMENTÀRIA DE L'*AUREUM OPUS*

Ja hem avançat que l'*Aureum Opus* (València, 1515) reproduí la part del *LF* referida a la conquesta de la Ciutat (ed. Ferrando / Escartí, caps. 114-226; ed. Bruguera, caps. 127-289), ja que s'hi fa constar que va ser «treta de registre autèntich de l'archiu del Consell de la present Ciutat». La comparació textual entre la versió de l'*Aureum Opus*, coneguda amb la sigla AO, i els mss. CDENV confirma no sols que AO s'ha d'adscriure a la família β, sinó també que procedeix de la mateixa font que D, és a dir el ms. π. Així, si contrastem el capítol 114 (127 de l'ed. Bruguera) de AO amb el capítol corresponent de DEV, podem constatar que aquell i aquests coincideixen en lliçons com «Senyor, tan (de) bé Déus vos ha guiat en lo fet», «e nós deçà», «en aquest regne», «de front al vostre linatge», «pogu-éssets», «dir-hi he», «que-ns dixés» i «poríem entrar primerament en lo regne», enfront de *Séyer, pus Déus vos ha tan bé guiat e-l feyt, ni nós deçà, en aquel regne, de frontera a vostre lynatge, posquéssets, diré-hi, que dixés, primerament poguésem entrar e-l regne*, respectivament, de H. Les úniques diferències remarcables que presenta AO en aquest capítol respecte dels altres manuscrits són «tan de bé [...] guiat» per *tan bé guiat* (127.6) en el sintagma adduït i «ha punyit» per *ha punyat* (127.9). La primera s'explica pel model de F, que fa: “Senyor, puis tan de bé Déus vos ha guiat en lo fet”. La segona pot ser indicatives d'una voluntat actualitzadora, influïda per les tendències del parlar català de València. Criteri que, com ja hem avançat, podem observar quan AO substituï «e fom, anans que la nuyt fos scura, a Alfambra e aquí sopam» (C) —que a H és: «e fom, enans que la nuyt fos escura, a Alfambra e aquí sopam» (133.3)—, per «e fom allí enans que la nit fos scura e, stan a l'Alfambre, sopam», és a dir, quan tractà d'aplicar al *LF* els criteris de modernització lingüística que exigien els productes destinats a la impremta. Però el curador del text de l'edició, conscient de la transcendència del paper imprès, també degué consultar almenys un altre manuscrit català. No altrament s'explica que restituís la lliçó *Sanç de Mora* en lloc de *sens demora* de CDEV, que Biosca (en premsa) ha assenyalat. No es pot descartar, però, que aquesta restitució fos fruit de la consulta del *LG*.

UNA PROPOSTA DE *STEMMA CODICUM* PROVISIONAL

Comptat i debatut, el fet evident és que no és fàcil traçar un *stemma codicum* absolutament segur més enllà de l'aplicació d'uns criteris ecdòtics mecanicistes, ja que la *contaminatio* i la *innovatio* degueren afectar la majoria de les còpies del *LF*.

Si prescindim dels errors no significatius i tenim en compte que algunes diferències textuais menors poden explicar-se més per la incidència de la *contaminatio* que no per la formació de subbranques, aquest podria ser un *stemma codicum* provisional de la transmissió del *LF* fins a l'edició de 1557:

L'examen de la *traditio* directa i indirecta del *LF* ha permès revisar la història de la transmissió textual de la crònica jaumina i aportar dades molt útils per a l'establiment d'un *stemma codicum*, forçosament provisional, de la crònica de Jaume I. És provisional no sols perquè manca una collació completa i ben controlada de tots els *testes* directes i indirectes del *LF*, sinó també perquè la *contaminatio* en dificulta qualsevol proposta.

La versió llatina de Marsili, el *Liber gestorum* (1313), constitueix el primer testimoni del *LF* que ens ha arribat. Marsili partí de les *Gesta* jaumines «veraci stilo sed vulgari collecta ac in archivis domus regie ad perpetuam sue felicitatis memoriam reposita». Malgrat les innovacions textuales del traductor, les seues opcions són bàsiques per a la reconstrucció de ω , l'arquetip del *LF*. Ben aviat, la transmissió del *LF* es materialitzà en dues famílies textuales, α i β . Els mss. H i C procedeixen directament o indirecta dels subarquetips α i β respectivament. El model de Marsili s'adscriu a família textual β . El ms. H, o bé el seu model, el ms. α , que podria ser anterior al *LG*, adopta uns criteris onomàstics que no s'ajusten als hàbits denominatius del *LF*.

El ms. H (1343) té la virtut d'haver-nos transmès el text català més antic del *LF*, però l'intervencionisme lingüístic de Destorrents —no sabem fins a quin punt podria ser imputable al seu model, el ms. α —, l'aparta sensiblement de la tradició canònica, representada per la família β , que encapçala, quant a la versió catalana, el ms. C (1380). L'antígraf de C, el ms. δ , copiat per manament del rei Pere el Cerimoniós i, per tant, amb un rang semblant al de la documentació administrativa pública de la Cancelleria reial, deu ser la

còpia institucional que es realitzà i s'il·luminà el 1366-1367. Encara que desapareguda, aquesta degué ser la versió que, possiblement preparada per Bernat Descoll, adaptà les grafies i en part la morfologia nominal i verbal del text jaumí oficial de l'arxiu del Palau Reial de Barcelona a les pautes lingüístiques que establí Pere el Cerimoniós a partir de la institucionalització del càrrec de protonotari (1355).

L'anàlisi textual de les *Gestas del rey don Jayme de Aragón*, de Fernández de Heredia, confirma que prové d'una versió de la família β anterior a 1367, ja no comparteix molts dels trets de CDENV. Atès que Fernández de Heredia ignorà el còdex populetà (1343), la seua font, el ms. γ , podria ser fins i tot anterior a 1343. En tot cas, no deu ser posterior a la còpia oficial de 1367.

Els mss. C i O, copiats a Catalunya a la darrerria del segle XIV, deriven de la versió cancelleresca de 1367, el ms. δ . València probablement generà un manuscrit coetani textualment similar a C i O, el ms. ϵ , que es devia custodiar a l'arxiu del Mestre Racional de la Ciutat. També deriva del ms. δ , probablement a través de còpies intermèdies, el ms. N, confegit per Zurita segurament no abans de 1553. Entre mitjan segle XIV i mitjan segle XVI, es copien o s'editen a València tots els textos jaumins de l'època que ens han arribat. Els mss. F (ca. 1450), D (ca. 1500), AO (1515) i E (ca. 1530) procedeixen de la versió de ϵ (ca. 1387) a través de còpies intermèdies, la més important de les quals és el ms. π (ca. 1450). Uns i altres són testimoniats directes o indirectes de la política de difusió del *LF* duta a terme pel rei Cerimoniós. La semblança textual i formal entre C, D i O i la constatació de la seua filiació respecte de la còpia cancelleresca de 1367 permeten confirmar que la casa reial d'Aragó considerà la família textual β com la versió canònica del *LF*. De fet, a aquesta família pertanyen totes les còpies públiques i privades documentades de la Corona d'Aragó fins a l'edició valenciana de 1557 (V), llevat de H.

L'*stemma codicum* del *LF* que he proposat permet visualitzar no sols el procés de transmissió del text jaumí, sinó també les tres etapes de la seua progressiva però relativa modernització lingüística. La primera està representada pel model català de Marsili, no posterior al 1313, per H (1343) i per l'hipotètic γ , model de les *Gestas* de Fernández de Heredia: la llengua de H barreja trets arcaïtzants del segle XIII amb trets de la primera meitat del XIV. La segona etapa s'inicia amb δ (1367) i dona lloc als mss. C, O i F i als hipotètics ϵ i π : la llengua d'aquests manuscrits ha estat regularitzada gràficament i en part morfològicament d'acord amb les orientacions lingüístiques de la Cancelleria reial i amb les tendències evolutives del darrer terç del segle XIV i primera meitat del XV. Encara que probablement no exterior a 1553, N reflecteix a grans trets aquest mateix estadi lingüístic. La tercera etapa arranca cap a finals del segle XV, i genera els mss. D i E i les edicions de 1515 (AO) i de 1557 (V), tots valencians: la llengua d'aquestes còpies barreja la conservació de trets de l'etapa anterior amb les preferències de la *scripta* valenciana de finals del segle XV i primera meitat del XVI. El notable protagonisme valencià en la transmissió del *LF* a partir del segle XV s'ha de relacionar amb el procés de consolidació institucional del regne de València.

Tots els manuscrits, les versions llatina i aragonesa i les edicions del *LF* fins a l'edició de 1557 aporten elements útils per a la reconstrucció del seu arquetip, que ens donaria una imatge ideal del text més pròxim a la llengua del rei Jaume. No cal dir que els més valuosos en aquest sentit són el ms. H i el ms. C, que són complementaris en molts aspectes.

tes. Si H és el més pròxim al rei tant en termes de cronologia com de preservació d'un bon nombre de trets lingüístics arcaïtzants, C preserva millor el lèxic i la fonètica extremoccidental del *LF* i, doncs, les preferències lèxiques del rei. És, doncs, ben legítim adoptar el *codex antiquior*, és a dir, el ms. H com a base d'una edició crítica del *LF*, tal com va fer Jordi Bruguera (1991). La seua edició crítica i els treballs posteriors que ens n'ha lliurat així com els de Josep Maria Pujol han prestat un servei impagable a l'estudi de la crònica jaumina, que bé mereixen el nostre reconeixement i la nostra gratitud. Ara bé, en els darreres estudis sobre aspectes de crítica textual del *LF* es constata un reconeixement *in crescendo* de l'intervencionisme lingüístic i onomàstic de H i de la qualitat textual superior de C. Són estudis que serviran sens dubte per a superar els prejudicis que s'han anat acumulant acríticament sobre la *traditio* del *LF*.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR, J. A. (2013): ressenya a Jaume I, *Llibre dels feits del rei en Jaume*, amb pròleg de Pere Maria ORTS I BOSCH i estudis i transcripció a cura d'Antoni FERRANDO I FRANCÉS i de Vicent Josep ESCARTÍ I SORIANO. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua (Col·lecció Facsímils, núm. 5), 2 volums, 2010, a *Estudis Romànics*, XXXV (2013), p. 559-567.
- AGUILÓ, M. (ed.) (1904): *Chronica o comentaris del gloriosissim e invictissim rey en Jacme Primer, rey d'Arago, de Mallorques e de Valencia, compte de Barcelona e de Montpesler, dictada per aquell en sa llengua natural, e de nou feyta estampar per Marian Aguiló y Fuster*. Barcelona.
- ALCOVER, A. M. / MOLL, F. de B. (1962-1969): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Editorial Moll. 10 vol.
- ALANYÀ, L. (ed.) (1515): *Aurem Opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie cum historia christianissimi regis Iacobi ipsius primi conquistatoris*. València: Diego de Gumiel.
- ALTISENT, A. (1974): *Història de Poblet*. Esplugua de Francolí: Abadia de Poblet.
- ALTURO, J. (1998): «Un altre manuscrit del *Llibre dels feits del rei En Jaume*», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, XVII, p. 490-506.
- ARGENTER, J. A. (2004): «L'alternança de llengües i la commutació de codis en la Crònica de Jaume I», *Estudis Romànics*, XXVI, p. 109-127.
- ASPERTI, S. (1982): «Indagini sul *Libre dels feits* de Jaume I: dall'originale all'archetipo», *Romanistisches Jahrbuch*, 33, p. 269-285.
- , (1984): «La tradizione manoscritta dels *Libre dels feits*», *Romanica Vulgaria, Quaderni*, 7, p. 107-167.
- , (1985): «El rei i la història: Propostes per a una nova lectura del *Libre dels feits* de Jaume I», *Randa*, 18, p. 5-24.
- BADIA MARGARIT, A. M. (1987), *Coherència i arbitrarietat de la substitució lingüística dins la 'Crònica' de Jaume I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- , (1990): «Punts de confluència entre la versió llatina i la versió catalana de la Crònica de Jaume I», *Miscel·lània Joan Bastardas*, IV, Publicacions de l'Abadia de Montserrat [PAM], p. 15-24.
- BALAGUER, A. (1877): «Un document inédit relatif à la Chronique catalane du Roi Jacme 1er d'Aragon», *Revue des Langues Romanes*, XII, p. 161-166.
- BARCELÓ, C. / LABARTA, A. (2009): *Archivos moriscos. Textos árabes de la minoría islámica valenciana*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- BASTARDAS, J. (2007): «Comentari al § 74 del *Llibre dels fets* del rei en Jaume i altres coses sobre 'El millor llibre del món'», *Llengua & Literatura*, 18, p. 353-370.
- BIOSCA, A. (2011): «Les anotacions del Sermó de la Conquesta en el Ms. 40 de l'Arxiu del Regne de Mallorca», *Miscelánea Medieval Murciana*, 35, p. 51-65.
- , (2012): «La carta contra el converso mallorquí Abdala: una obra inédita de Pere Marsili», *Frate Francesco. Rivista di cultura francescana*, 78/2, p. 385-400.
- , (2013a): «Èpica llatina per a Jaume I: el poema 'Trimmphus Valentinus' del novator valencià Josep Ignasi Barberà», *Caplletra*, 55 (Tardor 2013), p. 27-47.
- , (2013b): «Neologismos de origen catalán en el latín de Pere Marsili», *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, 71, p. 127-138.
- , (en premsa): «La versión latina de Pere Marsili frente a los manuscritos del *Llibre dels fets*: propuesta de *stemma codicum* y reconstrucción del arquetipo», *Revue d'histoire des textes*, 10 (2015).
- BOHIGAS, P. (1967): *La Ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña*, vol. III: *Período Gótico y Renacimiento*. Barcelona: Asociación de Bibliófilos.
- BOVER, J. M. (1868): *Biblioteca de escritores baleares*, 2 volums. Palma: P. J. Gelabert. (Ed. facsímil, Barcelona; València: Curial, 1976.)
- BRUGUERA, J. (ed.) (1991): *Llibre dels fets del rei en Jaume*. 2 vols. Barcelona: Barcino.
- , (1993): «La Crònica de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, XII, p. 409-418.
- , (1999): *El vocabulari del Llibre dels fets del rei en Jaume*. València; Barcelona: Institut de Filologia Valenciana; PAM.
- , (2002): «La possible filiació dialectal del *Llibre dels fets* de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 21, p. 605-618.
- , (ed.) (2007): vegeu F. Soldevila.
- , (ed.) (2008a): «Introducció» a *Llibre dels fets*. Barcelona: Proa, p. 9-30.
- , (2008b): «Menuderies lèxiques del *Llibre dels fets* de Jaume I», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 56, *Miscel·lània Joaquim Molas*, I, Barcelona, PAM, p. 51-60.
- , (2011): «Identitat lingüística del *Llibre dels fets* de Jaume I», en M. T. FERRER MALLOL (ed.), *Jaume I: commemoració del VIII Centenari del naixement de Jaume I*, vol. I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2011, p. 875-896.
- , (2012): «Prioritats textuais i filiació dialectal del *Llibre dels fets* de Jaume I», en A. HAUF (coord.), *El Llibre dels fets. Aproximació crítica*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 47-80.
- BUTINYÀ, J. (2003): «Introducció», a *Jaime I. Libro de los hechos*. Madrid: Gredos, p. 7-47.
- CASANOVA, E. (2012): «La variació lèxica del *Llibre dels fets* de Jaume I», en A. HAUF (coord.), *El Llibre dels fets. Aproximació crítica*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 85-99.

- CHINER GIMENO, J. J. / GALIANA CHACÓN, J. P. (ed.) (2009), *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*. Pròleg de Francisco Camps. 2 vols. València: Generalitat Valenciana; Patrimonio Nacional.
- CINGOLANI, S. M. (2000): «Memòria i estratègies comunicatives al *Libre del rei Jaume I*», *Revista de Catalunya*, 154, p. 111-141.
- , (2006): *La memòria dels reis. Les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle x fins al xiv*. Barcelona: Base.
- COLÓN, G. (1978): «Anar a tresnyuta», en G. Colón, *La llengua catalana en els seus textos*, vol. II. Barcelona: Curial, p. 24-35.
- , (1997): «La “Taula de les paraules difícils” de la Crònica del rei Jaume», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXIII, p. 197-234.
- , (2008): «Les edicions cinentistes valencianes de la *Crònica del rei Jaume*», en COLÓN, G. / MARTÍNEZ ROMERO, T. (ed.): *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló; Barcelona: Fundació Germà Colón; PAM, p. 313-334.
- , (2010): «Sobre l'aragonès de les “Gestas del rey don Jayme de Aragón”», en COLÓN, G. / GIMENO, L. (ed.): *La llengua catalana en temps de Jaume I*. Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I, p. 71-80.
- COLÓN, G. / GIMENO, L. (ed.) (2010): *La llengua catalana en temps de Jaume I*. Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I.
- COLÓN, G. / MARTÍNEZ ROMERO, T. (ed.) (2010): *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló, Barcelona: Fundació Germà Colón; PAM.
- CONCHEFF, B. J. (1985), *Bibliography of Old Catalan Texts*. Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- CASACUBERTA, J. M. (ed.) (1926-1962): Jaume I, *Crònica*; vol. I (1926), vols. II i III (1927), vols. IV i V (1960), vols. VI, VII, VIII i IX (1962). Barcelona: Barcino.
- COROMINES, J. (1980-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana (DECat)*. Barcelona: Curial; «La Caixa», 10 volums.
- ENSENYAT, G. (2009): «El tractat de Capdepera segons el relat del *Llibre dels fets* i altres textos cronístics medievals» en *Actes de les Jornades d'estudi i debat: El tractat de Capdepera i la independència de Menorca*. Capdepera: Ajuntament de Capdepera, p. 109-128.
- ESCARTÍ, V. J. (2008): «Jaume I i el *Llibre dels fets*: de l'Edat Mitjana al Renaixement», en GÓMEZ MIEDES, B.: Jaume I, *La Historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón, primero deste nombre, llamado el Conquistador, compuesta primero en lengua latina por el maestro Bernardino Gómez Miedes, arcediano de Murviedro y canónigo de Valencia, agora nuevamente traduzida por el mismo autor en lengua castellana* (València, Viuda de Pedro de Huete, 1584). Edició facsímil, València: Generalitat Valenciana, p. 5-53.
- , (2010): «La recepció del *Llibre dels fets* a la Corona d'Aragó», *Llibre dels fets del rei en Jaume*. Estudis i edició a cura d'Antoni FERRANDO i Vicent J. ESCARTÍ. 2 vols. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 61-95.
- FERNÁNDEZ DE HEREDIA, J. (1909): vegeu R. FOULCHÉ-DELBOSC i F. J. MARTÍNEZ ROY.
- FERRANDO, A. (2001): «Aproximació dialectològica al *Llibre dels fets* de Jaume I», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, XX, p. 511-531.

- , (2008a): «L'edició valenciana de 1557 de la *Crònica de Jaume I*», en *Chronica o comen-taris del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme primer, rey d'Aragó, de Mallorques, compte de Barcelona e de Muntpesller, dictada per aquell en sa llengua natural* (Valèn-cia, Viuda de Joan Mey, 1557). Edició facsímil, València: Generalitat Valenciana, p. 5-59.
- , (2008b): «El *Llibre dels fets* del rei Jaume I, testimoni excepcional de la naixença del regne de València», en Jaume I, *El Llibre dels Fets*. València: Institució Alfons el Magnànim, p. 9-43.
- , (2010a): «El *Llibre dels feits* del rei En Jaume. La versió canònica de la crònica jau-mina», en *Llibre dels feits del rei en Jaume*. Estudis i edició a cura d'Antoni FERRANDO i Vicent J. ESCARTÍ. 2 vols. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 25-58.
- , (2010b): «De Xarq al-Andalus a Regne de València. La situació lingüística i socio-lingüística a les terres valencianes al segle XIII», en G. COLÓN i L. GIMENO (ed.), *La llengua catalana en temps de Jaume I*. Castelló: Universitat Jaume I, 2010, p. 97-144.
- , (2011): «Sant Jordi en la simbologia històrica, el culte i la literatura en el regne de València», en E. MIRA (ed.), *Joanot Martorell i la tardor de la cavalleria*. València: Generalitat Valenciana, p. 119-131.
- , (2012a): «L'edició valenciana de la *Crònica de Jaume I* (1557): entre la resistència a la despersonalització cultural i política i l'adaptació al context hispànic», *eHumanis-ta/IVITRA* 1, p. 240-246.
- , (2012b): «Interés dels mss. C i D del "LF" per a la fixació textual de la crònica jaumi-na», en A. HAUF (coord.), *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: Acadè-mia Valenciana de la Llengua, p. 47-80.
- , (2012c): «La llengua cancelleresca a la Corona d'Aragó», en M. RODRIGO (ed.), *Cor-pus documental de la Cancelleria de la Corona d'Aragó (1291-1420). Textos en llen-gua catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València (Col·lecció Fonts Històriques, 56A i 56B), p. 13-52.
- , (2013): «Interés de la versió aragonesa de *Llibre dels feits* per a la fixació del text català», en Emili CASANOVA i Cesáreo CALVO (ed.), *Actes du XXVI Congrès Inter-national de Linguistique et de Philologie Romanes*, vol. VII. Berlin; Boston: De Gruyter, p. 139-150.
- , (2014): «A la recerca de l'arquetip del *Llibre dels feits* del rei en Jaume I. Una traditio-rica i multilingüe. (Primera part)», *Estudis Romànics*, 36, p. 185-221.
- FERRANDO, A. / ESCARTÍ, V. J. (ed.) (1995): *Llibre dels fets*. Introducció, transcripció i actualització d'A. F. i V. J. E. Catarroja; Barcelona: Afers. Edició revisada; València: Institució Alfons el Magnànim, 2008.
- , (ed.) (2008): Jaume I, *El Llibre dels Fets*. Estudi introductor i modernització lingüís-tica per A. Ferrando i V. J. Escartí. València: Institució Alfons el Magnànim.
- , (ed.) (2010): *Llibre dels feits del rei en Jaume*. Estudis i edició a cura d'Antoni FER-RANDO i Vicent J. ESCARTÍ. Pròleg de Pere M. ORTS i BOSCH. 2 vols. València: Aca-dèmia Valenciana de la Llengua.
- FERRANDO, A. / NICOLÁS, M. (2011): *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Editor-ial UOC.
- FINKE, Heinrich (1910): «Relacions dels reys d'Aragó ab la literatura, la ciencia y l'art en els segles XIII i XIV», *Estudis Universitaris Catalans*, IV, p. 66-80.

- FONT I OBRADOR, B. / CARDELL I TOMÀS, S. (1998): «El paborde Guillem Terrassa, precursor de la història de Lluçmajor. Testament i inventari de l'historiador», *Memòries de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics*, 8, p. 121-149.
- FOULCHÉ-DELBOSCH, Raymond (ed.) (2011): Juan Fernández de Heredia, *Gestas del rey don Jaime de Aragón*. Madrid: Sociedad de Bibliófilos Madrileños.
- GARCIA EDO, V. (ed.) (1989): *El Llibre dels Feyts*. Ed. facsímil, transcripció i estudi de V. GARCIA EDO. 3 vols. València: Vicent García Editors, SA.
- , (2009): «La monarquia de Jaume I i el *Llibre dels feits*», *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*, II. València: Generalitat Valenciana; Patrimonio Nacional, p. 41-93.
- GIMENO BETÍ, L. (2005): *Aproximació lingüística als inicis de la llengua catalana (segles VIII al XIII)*. Castelló: Universitat Jaume I; Fundació Germà Colón.
- GIMENO BLAY, F. (1995): «Copistas y 'committenza' de manuscritos en catalán (siglos XIV-XV)» en E. CONDELLO i G. DE GREGORIO (ed.) *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa*. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, p. 167-192.
- , (2006): *La experiencia gráfico-textual de Pedro IV el Ceremonioso. Escribir, reinar*. Madrid: Abada Editores.
- , (2007): «Entre el autor y el lector: producir libros manuscritos en catalán (siglos XII-XV)», *Anuario de Estudios Medievales*, 37/1, p. 305-367.
- , (ed.) (2009), *Ordinacions de la casa i cort de Pere el Cerimoniós*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- , (2009): «Ex Bibliotheca Gondomariensi: (Sal. 2.ª Est. 6.º Cax. 7.º): El *Llibre dels feyts* del rei en Jaume i la *Vida de Sant Jordi*», *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*, II. València: Generalitat Valenciana; Patrimonio Nacional, p. 21-29.
- HAUF, A. (2004): «Les cròniques catalanes medievals. Notes entorn a la seva intencionalitat», en A. BALCELLS (coord.), *Història de la historiografia catalana* (Albert Balcells, coord.). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 39-75.
- , (coord.) (2012): *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- HERNANDO, J. (1995), *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV*, 2 volums. Barcelona: Fundació Noguera.
- HILLGARTH, J. N. (1991), *Books and readers in Majorca 1229-1550*, 2 volums. París: CNRS.
- JAUME I (2008), *Crònica o comentaris del gloriós i invictíssim rei en Jacme primer (València, 1557)*. Edició facsímil amb estudi introductor i d'Antoni FERRANDO. València: Generalitat Valenciana; Biblioteca Valenciana.
- , (2009), *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*, amb estudis de estudis de María Luisa LÓPEZ-VIDRIERO, FRANCISCO M. GIMENO BLAY i Vicent GARCIA EDO, i transcripció de Jaime José CHINER GIMENO i Juan Patricio GALIANA CHACÓN. València: Generalitat Valenciana; Patrimonio Nacional.
- , (2010), *Libre dels feits del rei en Jaume*, amb pròleg de Pere Maria ORTS I BOSCH i estudis i transcripció a cura d'Antoni FERRANDO I FRANCÉS i de Vicent Josep ESCARTÍ I SORIANO. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- LÓPEZ ELUM, P. (1995), *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaime I*. València: Imprenta Doménech.

- LÓPEZ-VIDRIERO, M. L. (2009), «La il·lusió d'allò permanent», *Libre que féu lo gloriós rei en Jaume*, II. València: Generalitat Valenciana; Patrimoni Nacional, p. 5-19.
- MARTÍ MESTRE, J. (2012): «La situació del nombre en el *Llibre dels fets* de Jaume I i en el seu context històric», en A. HAUF (coord.), *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 119-139.
- MARTÍN, LL. (2005): «Àngel Aguiló i la tradició manuscrita del *Llibre dels fets*», en COLÓN, G. / MARTÍNEZ ROMERO, T. (ed.): *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló, Barcelona: Publicacions de la Universitat Jaume I, p. 335-348.
- MARTIN-CHABOT, E. (1911): «Fra Pere Marsili et le Livre des feyts del rey en Jacme lo Conqueridor», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, LXXII, p. 92-99.
- MARTINES, J. (2012): «Aproximació als aragonesismes del *Llibre dels fets* de Jaume I», en A. HAUF (coord.), *ELF. Aproximació crítica*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 100-117.
- MARTÍNEZ ROY, F. J. (ed.) (2010), *Libro de las gestas de Jaime I, rey de Aragón. Compilación aragonesa patrocinada por Juan Fernández de Heredia*. Saragossa: Larumbe.
- MARTÍNEZ SAN PEDRO, M. de los D. (ed.) (1984): *La Crónica latina de Jaime I*. Almería: Gráficas Ortiz.
- MASSÓ I TORRENTS, J. (1906): «Historiografia de Catalunya en català durant l'època nacional», *Revue Hispanique*, XV, p. 510-523.
- , (1911): *De la crònica del rei en Jaume'l Conqueridor*. Tarragona: F. Sugranyes.
- , (1912): *Exposició d'un pla de publicació de les Cròniques catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MATEU IBARS, J. (1979): «El Manuscrito del *Libre del Feys* (a. 1343). Algunas observaciones paleográficas». *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. II. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 527-543.
- MESA SANZ, J. F. (2012): «Del *Llibre dels fets* als *Gesta Iacobi* de fra Pere Marsili. Història i propaganda», en A. HAUF (coord.), *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 181-208.
- MONTOLIU, M. de (1913-1914): «La Crònica de Marsili i el manuscrit de Poblet. Contribució a l'estudi de la *Crònica de Jaume I*», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, v, p. 277-310.
- , (1917): «Sobre la redacció de la *Crònica d'En Jaume I*». *Estudis Romànics*, II, Biblioteca Filològica de l'Institut de la Llengua Catalana, p. 25-72.
- , (1959): *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Alpha.
- , (ed.) ([1936]): *Crònica de Jaume I (Text català i llatí)*. Plecs impresos de l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.
- MOREL-FATIO, A. (1882), «Rapport sur une mission philologique à Majorque», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, XLIII, p. 474-495
- NICOLAU D'OLWER, LL. (1912): «Principals obres que han tractat de la *Crònica* de Jaume I», *Estudis Universitaris Catalans*, VI, p. 38-45.
- , (1926): «La *Crònica* del Conqueridor i els seus problemes», *Estudis Universitaris Catalans*, XI, p. 79-88.
- PUCHE LÓPEZ, M. C. (2013): «Dos pasajes de la conquista de Mallorca en la *Chronica gestorum Iacobi I* de Pere Marsili», *Evphrosine. Revista de filología clásica*, Nova Série, vol. XL, p. 191-207.

- PUJOL, Josep M., (1996): «The *Llibre del rei En Jaume*: A Matter of Style», en A. DEYERMOND (ed.), *Historical Literature in Medieval Iberia*. Londres: Queen Mary and Westfield College, p. 35-65.
- , (2003): «Jaume I, *rex facetus*: notes de filologia humorística», *Estudis Romànics*, XXV, 215-236.
- , (2008a): «El programa narratiu del *Llibre del rei en Jaume*», en COLÓN, G. / MARTÍNEZ ROMERO, T. (ed.): *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló; Barcelona: Fundació Germà Colón; PAM, p. 257-286.
- , (trad.) (2008b): Agnès i Robert VINAS, *El Llibre dels fets de Jaume el Conqueridor. Versió en català modern*. Palma: Editorial Moll.
- , (2010): «El rei en Jaume i Maria F.: la construcció artística del relat oral interactiu», en C. ORIOL / E. SAMPER, (ed.), *El rei Jaume I en l'imaginari popular i en la literatura*. Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili; Edicions de la Universitat de les Illes Balears, p. 13-31.
- , (2011): «Composició oral interactiva en el *LF*: el testimoni de la retòrica», en M. T. FERRER MALLOL (ed.), *Jaume I: commemoració del VIII Centenari del naixement de Jaume I*, vol. I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2011, p. 741-759.
- QUADRADO, J. M. (1850): *Historia de la conquista de Mallorca. Crónicas inéditas de Marsilio y de Desclot en su testo lemosín, vertida la primera al castellano y adicionada con numerosas notas y documentos*. Ciutat de Mallorca: Ed. Mallorquina.
- RAMOS, J. R. (2012): «Aspectes sintàctics del *Llibre dels fets* en el context de la llengua medieval», en A. HAUF (coord.), *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 141-152.
- RASICO, Ph. (1983): «Estudi fonològic i complementari de la *Crònica* de Bernat Desclot (Ms. 486 de la BC)», en P. Boehne *et alii* (ed.), *Actes del tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Toronto, 1982)*. Barcelona: PAM, p. 35-51.
- RENEDO, X. (2010): «Dels fets a les paraules, i de les paraules al *Llibre dels fets*: observacions sobre la gènesi del *Llibre del rei Jaume*», en A. ALBERNI *et alii* (eds.), *Transllatar i transferir: la transmissió dels textos i del saber (1200-1500)*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum; Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, p. 91-120.
- , (2013): «Llums velles i llums noves sobre la batalla de Portopí (Mallorca, 12-IX-1229)», en *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 495-520.
- , (2014): «Plors i plans de fuga al palau de la Suda (*Llibre dels fets* & 22-23)», *Estudis Romànics*, XXXVI, p. 223-244.
- RIQUER, M. de (1964): *Història de la literatura catalana*, vol. I. Barcelona: Ariel.
- , (ed.) (1972): *Libre dels feyts del rey en Jacme. Edición facsímil del manuscrito de Poblet (1343)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- ROMERO CAMBRÓN, A. (2009): «El ms. 10134bis de la BNE (*Grant Crónica de los Conqueridores, Segunda partida*): estudio codicológico, con anotaciones gráfico-lingüísticas», *Revue de Linguistique Romane* 73-2, p. 461-484.
- RUBIÓ I BALAGUER, J. (1908): «Nous documents sobre la *Crònica* del rei en Jaume», *Estudis Universitaris Catalans*, II, p. 9-12. Reeditada en J. RUBIÓ, *Història i historiografia*. Barcelona: PAM, 1987, p. 52-57.

- RUBIÓ I LLUCH, A. (1907a): «La Crònica del Rey en Jaume en el XIVè segle», *Estudis Universitaris Catalans*, I, p. 349-357.
- , (1907b): «Comentaris a uns documents sobre la Crònica de Jaume I», *Empori*, I, p. 2-8.
- , (1908/1921): *Documents per la història de la cultura catalana migeval*, 2 volums. Reedició facsímil, amb pròleg d'Albert HAUF. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000.
- SANCHIS SIVERA, J. (1999): *Estudis d'història cultural*, ed. M. RODRIGO. València; Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; PAM.
- SOBERANAS, Amadeu-J. (ed.) (1961): “Prefaci” a *Crònica general de Pere III el Cerimoniós dita comunament Crònica de Sant Joan de la Penya*. Barcelona: Alpha, p. 5-16.
- SOLDEVILA, F. (1962): «La crònica de Marsili ha influït en la redacció de la Crònica de Jaume I», *Estudis Romànics*, X, p. 137-146.
- , (1971 [2007]): *Les quatre grans Cròniques*. I. *Llibre dels fets del rei En Jaume*. Barcelona: Selecta. Reedició amb revisió filològica de J. BRUGUERA i revisió històrica de M. T. FERRER MALLOL. Nota editorial de J. MASSOT. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- VENY, J. (1985): *Introducció a la dialectologia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- VENY, J. (2001): *Llengua històrica i llengua estàndard*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- VINAS, A. / VINAS, R. (2008): *El Llibre dels fets de Jaume el Conqueridor. Versió en català modern de Josep Maria Pujol*. Palma: Editorial Moll.
- WHEELER, M. W. (2012): «La morfologia verbal del *Llibre dels feits* en el context de l'evolució de la llengua», en A. HAUF (coord.), *El Llibre dels feits. Aproximació crítica*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 155-176.
- ZARCO, J. (1932): *Catálogo de los manuscritos catalanes, valencianos, gallegos y portugueses de la Biblioteca de El Escorial*. Madrid: Tipografía de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- ZURITA, J. (1568-1580 [1967-1977]): *Anales de la Corona de Aragón*. 5 volums. Saragossa: Pedro Bernuz; Domingo de Portonaris. Reedició: ed. A. Canellas López, 8 volums. Saragossa: Institución Fernando el Católico.

RESUM

Les edicions dels mss. C i D del *Llibre dels feits* i de la versió aragonesa de Fernández de Heredia i els estudis recents sobre de la versió llatina de Marsili i sobre crítica textual de la crònica jaumina fan necessari el replantejament de la reconstrucció de l'arquetip. En aquesta segona part s'estudien la conformació històrica de les dues famílies textuales del *Llibre dels feits*, els trets lingüístics respectius i la seua relació amb les versions llatina i aragonesa. Tot plegat permet proposar, amb suport filològic, codicològic i documental, un nou *stemma codicum* del text jaumí.

PARAULES CLAU: *Llibre dels feits*, transmissió textual, anàlisi filològica, codicologia, *stemma codicum*.

ABSTRACT

In search of the archetype of King James' *Llibre dels feits*. An approach from textual criticism, philology and historical documentation.

The editions of mss C and D of the *Llibre dels feits* and the Aragonese version of Fernández de Heredia, along with the recent studies of the Latin version of Marsili, and textual criticism of King James' chronicle make it necessary to readdress the question of the reconstruction of the archetype. In this second part of the study, we examine the historical formation of the two textual families of the *Llibre dels feits*, their respective linguistic features and their relationship to the Latin and Aragonese versions. This enables us, with the aid of philology, codicology and documentation, to propose a new *stemma codicum* for King James' text.

KEY WORDS: *Llibre dels feits*, textual transmission, philological analysis, codicology, *stemma codicum*.